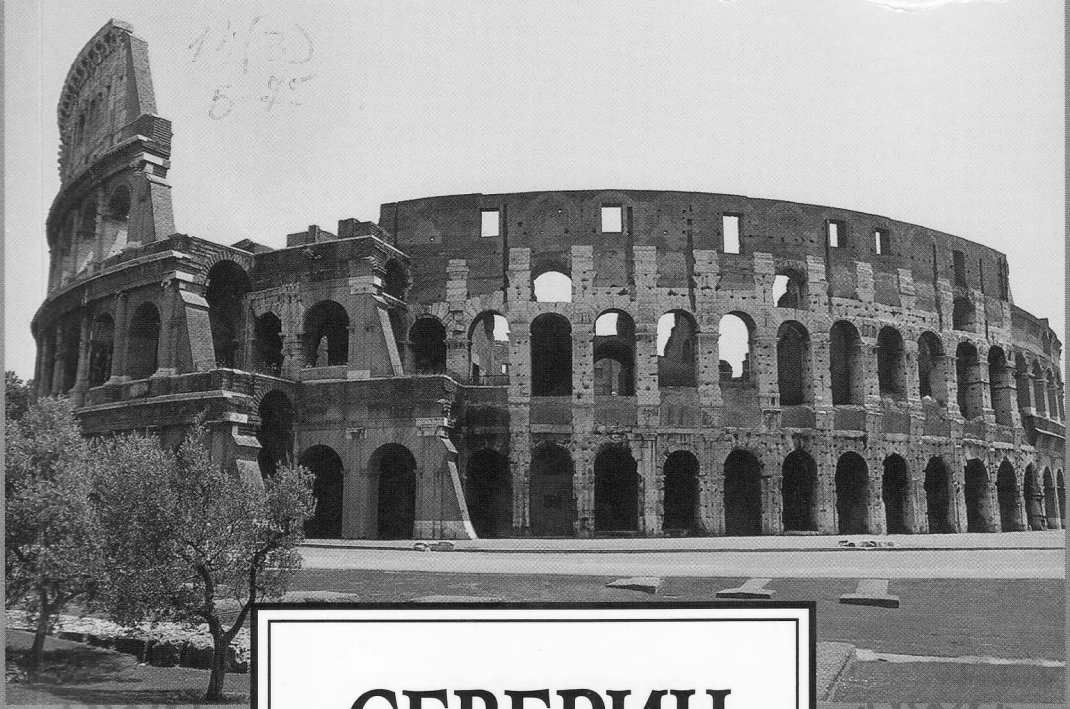

СЕВЕРИН БОЕЦІЙ

РОЗРАДА ВІД ФІЛОСОФІЇ

СЕВЕРИН БОЕЦІЙ

РОЗРАДА ВІД ФІЛОСОФІЇ

слар. філософ.

Випробування Філософією
(Погляд перекладача)

Тут воно й справді так: що для автора є розрадою, для перекладача, якоюсь мірою й для читача, — випробування. Передусім тому, що це — філософія. Думка, що її вслід за автором снує звиклий до художнього тексту перекладач, то об незвичний термін спотикається, то, мов у сам космос, пірнає в розлогі обшири філософських абстракцій. Передбачаючи ті труднощі, автор "Розради", ще за Горацієвою настановою, змішує корисне — з приємним (*utile dulci*): прозу — з поезією. Тим, певно ж, осолоджував своєму сучасникові втомливу мандрівку до істини, нашого ж сучасника — бере на спит: чи не притупився з віками слух до складних ритмів, чи не приглушилось чуття до поетичного слова взагалі?

Втім, уже перший крок, назва твору, змушує перекладача зупинитись. *De consolatione Philosophiae* — "Про розраду Філософії", чи просто "Розрада Філософії". Хто ж кого розраджує: автор Філософію чи Філософія — автора? З перших же фраз читач розуміє, що розрадницею тут є Філософія. А ще, коли він обізнаний з латинською граматичною термінологією, то знатиме, що перед ним так званий *genetivus subiectivus*: суб'єктом є Філософія, що адресує свою розраду тому, кому вона конче потрібна — своєму вихованцеві Боецію. Але як уникнути двозначності? Описові варіанти ("Розрада, яку дає Філософія", "Розрада з уст Філософії", "Втіха від філософії" тощо) не вельми придатні для заголовка. "Розрада філософією", усуваючи неясність, усе ж налаштовує читача на одні лишень філософські абстракції, не дає йому з першого ж, заголовного слова відчути своєрідність твору, побачити живу постать перейнятої долею своїх вихованців турботливої "годувальниці всіх чеснот" — Філософії. Один із можливих варіантів перекладу заголовка — "Розрада від Філософії": на ньому й зупинився перекладач.

Переклад заголовка — це ще й вибір тональності, спосіб акцентування тексту. Скажімо, тут: можна зосередитись лише на філософ-

ському сенсі твору, а можна, зваживши на персоніфіковану Філософію — живий діалог, що в основі твору, додати й тепліших, інтимніших барв, які так потрібні, аби не запала, за словами Лукреція, "холодна пауза життя", аби снувалося чуттєве єднання поколінь: Боецієвого, яке щойно ступило за межу античності, й нашого, що тількино увійшло у третє від народження Христа тисячоліття.

До речі, про діалог. У пропонованому перекладі він увиразнений ще й графічно: замість повторюваних протягом усього тексту дієслів *inquam* ("я мовив"), *inquit* ("мовила") використано нині звичний для нас спосіб подачі діалогу, що робить текст і прозорішим, і легшим для сприймання. Така "модернізація", сподіваємося, приверне увагу читача й до особливості філософської прози Боеція: навіть у найскладніших пасажах вона не позбавлена рис художності — то цікавим образом зблисне, то грою слів чи антитезою загострить увагу читача, то звеселить його стриманим античним гумором.

Але повернімося до поезії, що є живим голосом античності. Поетичним словом, власне, й починається "Розрада". Те слово — у віршованій формі, якій випала найщасливіша доля протягом віків аж до нашого часу, — це елегійний двовірш (дистих), де після гекзаметра йде коротший на одну стопу, з цезурою посередині вірш — пентаметр. Годі знайти поета, чи то античних часів, чи Середньовіччя, який не звертався б до цього вірша (він звичний і для нашого часу), — і все ж елегійний двовірш веде передусім до Овідієвих "Скорбот". Тож не дивно, що саме у скорботній Овідієвій тональності — початок "Розради". Але найглибшим акцентам журби протистоїть не так розрада з уст Філософії, як гіркий докір вихованцеві, який допустив до себе елегійних плакальниць із їхніми жалощами — "солодкою отрутою". Зайве наводити тут метричну схему двовірша: її увиразнить саме читання; не треба лишень, за гімназійним звичаєм, "скандувати" — штучно акцентувати ритмічний хід вірша: від того він утратить найголовніше — живі, настроєві інтонації. Чи є сенс псувати скандуванням, скажімо, виконані цим двовіршем оригінальні рядки М. Зерова —

Прудко на безвість ідуть наші дні і короткі години,
Зрана до ночі гуде колесо темних турбот.

Так само — й з "Розради":

Я, хто у розквіті сил укладав, було, твори пісенні,
Нині — печальну, на жаль, мушу плекати струну.

У самому центрі твору (III. M9)[1], як і годиться, найповажніший (молитва до Творця і Отця всього сущого), найпоширеніший, що взагалі є символом поетичного слова — гекзаметр, тобто шестимірник, де

шість дактилічних стоп (— ∪ ∪), що нерідко урізноманітнюється спондеями (— —):

Ти, хто з віку на вік розумно світом керує,
Неба Сівачу й землі! Ти, сам стійкий, спередвіку
Часові йти повелів, все довкіл спонукаєш до руху...

Мимоволі згадуємо традиційну при обговоренні художнього тексту єдність змісту й форми: поважне — у поважних ритмах. Не забуваймо, що й Гесіод, услід за Гомером, саме гекзаметром викладав свої космогонічні погляди. Читаючи Боеція, не можемо, однак, не відчути, як у прадавніх віршованих формах постає нове світобачення, як, зокрема, пасують рамки гекзаметра для образу Бога вже у новій, християнській, концепції:

Отче, дай змогу душі у всевишню оселю вернутись,
Дай озирнути добра джерело, дай, Отче, прозрівши,
Очі на Тебе звернуть — душі незаплямлені очі!
Хмари низинні розвій, од земної ваги увільнивши,
Власне сяйво яви, бо ж Ти — сама тільки ясність,
Ти — неохмарений спокій для чесних; дозволь Тебе зріти,
Ти ж бо кінець і начало, стезя, проводар і вершина!

Можливо, й тут завдяки гекзаметрові, який поєднує ті дві концепції, стає особливо відчутним духовний зв'язок поколінь, що є запорукою людського поступу.

Наприкінці твору, в останньому поетичному уривку знову вловлюємо поважний хід дактилів (чотири стопи), продовжених так званим ітифаліком (– ∪ – ∪ – –), що додає віршеві ще більшої, аніж у гекзаметрі, розлогості:

Скільки-то різних тварин порозводилось ген по всьому світу!..

Після стислого, в кількох образних штрихах, нагадування про все, що повзає землею, що по ній ступає і що злітає над нею на крилах, ремінісценцією з Овідієвих "Метаморфоз" (образ людини, що споглядає небо), — звернений до людини провідний для всього твору заклик не потуплювати, подібно до тварин, погляд у землю, а спрямовувати його до високих сфер, аби, виправдовуючи свою природу, наблизитись до істини:

Хоч би скільки було, проте, тих створінь довкола —
Зір потупляють усі, не піднятись їм до людської мислі...
Тож, коли маєш глузд, то повчить тебе сам людини образ:

[1] Римська цифра тут і далі означає номер книги; арабська — розділ у книзі; M (metrum) — поетичний текст; P (prosa) — прозовий.

Неба ти зором сягнув і чола свого до землі не хилиш —
Отже, й дух піднімай, щоб обтяжений, звернений додолу,
Нижче, бува, не осів, ніж саме твоє виструнчене тіло.

Цей віршований розмір називають також архілоховим. Славетний грецький лірик, воїн і поет не раз апелював якраз до свого духу — аби не занепадав при невдачах, а при нежданому успіхові щоб не вдававсь у надмірну веселість: мужня людина, прислухаючись до глибинних ритмів життя, не впадатиме у крайнощі.

Боецій, автор поетичних сторінок, не квапиться йти в ногу з часом; не вдаючись до силабічної народної поезії, він з особливо тонким чуттям ловить відлуння віршової поліфонії в її античному (чергування довгих та коротких складів), незвичному для нинішнього читача озвученні. Чому так? Окрім іншого, певно, й тому, що античний розмір — це своєрідний камертон, що настроює передусім на філософічний лад, дисциплінує думку, не дозволяє, щоб поетична фраза (згадаймо пейзажну лірику ваґантів) більше дзвеніла, аніж важила. Де поділася філософська глибина, скажімо, Горацієвої поезії у вільних римованих перекладах, чи то пак переспівах? Просто-таки зміліла, як цього вимагала грайлива легкість римованого вірша. До того ж перервалася б тяглість традиції, що зберігається в перегуку образів, настроїв, укладених тим чи іншим розміром сентенцій тощо. Хто б, наприклад, зауважив такі виразні ремінісценції з Овідієвих "Скорбот", якби початковий акорд прозвучав не елегійним дистихом? А при кінцевому — чи спав би на думку Архілох, якби той пасаж був виконаний гладеньким римованим віршем? І чи спрямував би читача у грайливий світ анакреонтичної поезії короткий вірш про насолоду (III. M7), якби перекладач відступився од жвавих форм, що відразу ж настроюють на потрібну тональність? Коли під таким кутом зору озираємо вміщену в "Розраді" поезію Боеція, то поряд з Овідієвим образом людини, яка споглядає небо, мимоволі бачимо людину, яка с л у х а є. Вже Боецій ловив відлуння античної поезії, а що казати про нас, віддалених від автора "Розради" більше, ніж на півтори тисячі років? І все ж саме відлуння, хоч би з якої далини долинало, — це те, до чого дослухаємося з особливою душевною чуйністю.

На сторінках "Розради" знаходимо близько тридцяти віршованих форм. Це переважно поєднані в різних комбінаціях звичні для античної поетики метричні розміри, структурні частини ліричних строф. В усіх п'яти книгах "Розради" (I. M6; II. M8; III. M12; IV. M3; V. M4) зустрінемо, наприклад, віршований розмір гліконей, названий за ім'ям елліністичного поета Глікона, що застосував цей розмір уперше. Озвучити його метричну схему (– – – ∪ ∪ – ∪ –), звісно, з певною умовніс-

тю, не становить для перекладача особливих труднощів; у належному виконанні вона й читачеві стає доступною:

Щасний, хто на своїм віку
Блага вздрів джерело ясне.
Щасний, хто від оков земних
Міг урешті звільнитись.

Можна б зіставити з російським варіантом, де перекладач, хоч і не римує, але не йде шляхом відтворення оригінального вірша, та й кількості рядків (еквілінеарності) тут не дотримується:

Счастлив безмерно, узреть кто
Блага источник сумеет.
Счастлив всегда, кто способен
Освободиться от тяжких
Пут, что земля налагает.

Гліконей може бути продовжений ще однією стопою (– ∪ –); це вже фалекійський одинадцятискладовий вірш (I. M4):

Хто плекав у житті погідність духу,
Брав під ноги жорстокий вирок долі,
Й у хмурні її, і в погідні вічі,
Не зморгнувши, дивився, незворушний, —
Не схитнуть його ні потуги моря,
Що стрімкою хвилею з дна скипає,
Ні вогні, що ними Вулкан раз по раз,
Мов із праць, із печей вогненних мече.

Цей же одинадцятискладовий вірш може чергуватись з уже відомим нам із елегійного дистиха пентаметром (IV. M4):

Нащо спокій душі аж так турбуєш?
Нащо собі ж на біду долю дратуєш свою?
Смерті хочеш? Зажди: сама наскочить —
Коней-птахів женучи, тпрукать не стане, повір.

Аби виразніше відчути ритмічні ходи наведених рядків, не зайве, можливо, ще раз навести виконаний на інших засадах відповідний російський варіант:

Зачем будить в душе волненья эти?
Своей рукою дерзкой гневный Рок тревожить?
Коль смерти ищешь, — жди! Звать бесполезно.
Сама придет, коней крылатых не задержит.

Серед незвичних для читача розмірів — різностопний (дактило-хореїчний) одинадцятискладовий вірш: повторений тричі й завершений адонієвим віршем (— ∪∪ — ∪), він творить славетну сапфічну строфу. У Боеція ж він виступає або самостійно (II. M6), або чергуючись із гліконеєм (II. M3), або ж завершується адонієвим віршем (IV. M7), а ще — у поєднанні з одинадцятискладовим фалекійським віршем (III. M10). Ось зразок цього вірша, поєднаного з гліконеєм:

Хай лиш Феб сипне з-під коліс рожевих
Першим сяйвом ясного дня —
Блідне, гасне враз під його промінням
Щойно радісний лик зорі.

В окремих випадках хіба що у графічний спосіб можна звернути читачеві увагу на своєрідність ритмічного ходу вірша, зокрема, коли він "кульгає": це так званий "кульгавий ямб", або скадзон (від грец. *skazo* — кульгаю). Враження "кульгання" — від останньої стопи, що є хореєм або спондеєм; її доводиться відділяти інтервалом від попередніх ямбів. Боецій не випадково звертається саме до цього розміру, мовлячи про Фортуну (II. M1), що підстерігає людину різними несподіванками; спіткнувшись на колесі Фортуни, легко впасти стрімголов:

Як тільки колесом вона крутне вправно —
Стрімкіш од хвиль Евріпа вже воно рине.
Під ним — ще вчора гордий і жахний влада́р,
А хто лежав, побитий, той уже — зверху.

Одну з віршових форм зустрічаємо лише в Боеція (IV. M5), де трохеї (в непарних рядках) чергуються з ямбами в парних, а кожен рядок закінчується адонієвим віршем:

Хто ж бо не знає, що зорі Арктура
Пливуть побіч самого полюса неба...

Трапляється, що серед тих випробувань навіть перекладач відчуває якусь розраду, хвилинну полегкість. І пов'язана вона, власне, з адонієвим віршем, що в Боеція (I. M7) може виступати вже не кінцівкою строфи чи рядка, а самостійною віршовою формою:

Зорі у чорну
Хмару повиті,
Світла на землю
Слати не годні.

Наче сама по собі снується в поетичних образах віршова сув'язь, навіваючи якісь дуже знайомі інтонації. За хвилину здогадуємось: це

ж і наше зітхання ("Господи Боже!"), і побажання ("Многая літа! Дай, Боже, щастя!"), і віншування ("Сійся, родися"), і Шевченкова поезія ("Сонце заходить, // Гори чорніють"), і космогонічна карпатська колядка, що походить з епохи світового древа, тобто з III–I тис. до н.е. ("Коли не було // з нащада світа, // Тогди не було// Неба, ні землі, // А но лем було // синеє море, // А серед моря // зелений явір")[1], і лірична народна пісня ("Ой ти, дівчино, // зарученая"), і безліч саме в цій формі відшліфованих висловів, стійких словосполучень, епітетів. Хтозна, можливо, також і середньовічна поезія, зокрема, релігійна, спричинилась до такого виняткового поширення на нашому ґрунті саме тієї віршової форми — адонієвого вірша, що первісно був пов'язаний з оплакуванням Адоніса:

Гине Адоніс,
Ніжний Адоніс!

Та хоч би як прагнув перекладач, аби чистим було античне відлуння Боецієвої поезії, його зусилля можуть бути недостатніми: потрібні ще й зусилля читача. Принаймні його увага до слова мовленого, бо пробігати очима таку поезію неможливо: вона передусім звукова. Недарма саме за античності було названо поезію "картиною, що промовляє". У вдумливому мовленні поетичного слова — його експресія, краса. Врешті, його легкість, окриленість:

Крила для лету мені подаровано —
У небо злинути б на них.
Хай лише розум відчує їх помахи —
На все земне згори зорить.

Хіба дактилічні помахи крил (у непарних рядках), чергуючись із енергійними ямбами в парних рядках, не ілюструють тут (IV. M1) того "набору" висоти — наче щораз вищий східець, щораз ширший кругозір:

Далі — до зоряносяйних осель йому
Вже світить Фебова стезя...

Поки, уже в найвищих сферах, перед мисленним зором не постане головна мета всіх міжзоряних мандрівок:

Там усевишній Державець із скіпетром —
Дзвінке повіддя у руках —
Сам непорушний, а світом розгонистим
Керує, владно править всім.

[1] Золотослав. Поетичний космос Давньої Русі. — К.: Дніпро, 1988. — с 11, 48.

Уявімо собі, що продуману ритмо-мелодійну динаміку твору для усолоди читацького слуху замінено однорідним розміром римованого вірша. Знехтувана була б уже згадана найважливіша засада, в якій вловлено вагу естетичного в житті людини,— корисне єднати з солодким. У поетичних пасажах Боецій твердо стоїть саме на тій засаді. Так, абстрактні роздуми над випадковістю Боецій завершує образом (V. M1):

Але й у безладі — лад: течію дно ріки визначає:
Де наче яма чи схил — там бистрина, крутежі.
Так і випадок: щось наче справді цілком випадкове,
А в глибину зазирни — є свій і в ньому закон.

Одне слово, наслідок на поверхні, причина — у глибині. Навіть милуючись течією ріки, людина зобов'язана єднати приємне з корисним — пізнанням природи речей. Не звалювати, як кажемо, з хворої голови на здорову: все діється належним порядком; безлад, зауважує Боецій, — лиш у твоїй голові. До речі, коли кажемо "з хворої голови на здорову", то мимоволі стаємо на античну, що її так яскраво увиразнив Боецій, позицію: люди, які хиблять, чинять злочини — хворі, тож заслуговують на співчуття, а не на ненависть. Ось чому в "Розраді" не залишилося місця для ненависті; тут — християнські чесноти: любов до людей добрих, співчуття — до лихих. А втім, мусимо визнати, що іноді (V. M3, M4) навіть у поезії, наче забуваючи, що то поезія, Боецій продовжує свої філософські абстракції. Ті уривки й постають перед інтерпретатором своєрідними "каменями спотикання". Це так, наче вкладати у гекзаметри карколомну теорію дзеркал у поемі Лукреція.

Читача, певно, зацікавить, наскільки автор "Розради" оригінальний у своїй поезії. Якщо взяти до уваги походження слова (*origo* — народження, початок), то Боеція ледве чи назвемо оригінальним: обізнаний в античній літературі читач щокроку натраплятиме на запозичення: від Гомера — й до останніх із великих латинських поетів (Авзоній, Клавдіан, ряд інших). Але якщо признаємо рацію Сенеці ("Усе гарно сказане — це також моє"), то знайдемо у Боеція високий дар оцінити гарно мовлене слово, зробити його своїм надбанням і передати його, зігрівши своєю душею, сучасникам і далеким нащадкам.

Та подекуди Боецій буває таки справді оригінальним. Ми вже згадували, що поряд із звичними віршованими формами, різними їх комбінаціями, мислитель знаходить і свої "акорди", яких ще ніхто не брав. І тут він не просто хоче бути оригінальним: найрізноманітніші віршовані форми у нього — це віддзеркалення такого ж неосяжного розмаїття у світі природи. А ще, завершуючи побіжний перегляд Боецієвих віршів, дозволимо собі нагадати читачеві, що "останній римлянин" — ще й ав-

тор музичних трактатів, де в дусі піфагорейсько-платонівського вчення подано найважливіші аспекти музикально-математичної теорії.

Є, проте, сфера поетики, де, мабуть-таки, найважче бути оригінальним; це — епітет. Коли б ми уявили собі той засіб у вигляді квіту, то на античному полі було б його так рясно, що й на нову якусь барву годі б спромогтися. Боецій, хай, можливо, лише кількома квітками, але таки примножив поетичне поле поезії. Звертаючись до Творця "зоряноликого світу" (I. M5), він ось як розгортає в поетичних образах одвічні циклічні зміни всього сущого, перебіг пір року:

В листоплинній зими прохолоді
Світло денне вкорочуєш ти,
А настане спекотливе літо —
Квапиш ночі коротку годину.

Листя падає, сиплеться, летить... Узимку ж (ідеться про Італію) воно спливає: під прохолодним дощем — із дерева, далі — вуличними потоками, струмками. Зима для тих країв дійсно листоплинна — *frondiflua*. Одне лише слово — й інший настрій, інше бачення того, що за вікном. За вікном, бо, може, й справді зима кінця 524 року підказала мислителеві той епітет, зима, яку він бачив із в'язниці, де очікував на близьку вже смертну кару.

У кожного своє уявлення про фізичний образ автора "Розради" (автентичного зображення ми не маємо); але хто зверне увагу на цей єдиний, що лиш у Боеція зустрічається, епітет — "зима листоплинна", то, можливо, саме через його призму побачить обличчя "останнього римлянина". Обличчя, на якому, хай ненадовго, та все ж відбилась гіркота душевного смутку: "От і я, хто втратив усі блага, кого позбавили державних посад, заплямували обмовою... нині, без права голосу й захисту... чекаю смертної кари..." І тут же, очима покривдженого — такі знайомі для всіх часів невеселі картини: "І, здається, бачу жахливі кубла злочинців, що купаються в насолоді й веселощах, бачу нову жертву, яку знов заганяють у кут підступними наклепами, чесних — які, жахнувшись учиненої мені кривди, простерлись ницьма; нечестивця — кому відваги до злочину додає безкарність, а поквапності до нього — нагорода; невинних — що позбавлені не лише безпеки, а й самого захисту".

Побіч "хворого", не покидаючи його й на мить, ніжна й водночас сувора розрадниця — цілителька Філософія. І якби хтось придивився до "Розради" оком лікаря, то віднайшов би тут усі етапи як обстеження хворого, так і його лікування: сам підхід, погляд, доторк ("осушила полою сльозу"), огляд, діагноз, застосування різних ліків, від легких — до сильнодіючих. На обличчі Філософії — то гнів і обурення, то ніжне співчуття, то заглибленість у предмет дослідження, то, у перерві між

діалогом, "скромна мовчазність". Ось чому, поряд із узвичаєним нині способом подачі діалогу, перекладач дозволяє собі час від часу проакцентувати живий відтінок бесіди: "усміхнулася", "втрутилась", "нетерпляче запитав", "не втримав оклику" тощо. За тим "усміхнулася", наприклад, — гумор автора "Розради", що зблискує то тут, то там ледь помітною усмішкою. "Кожен, як бачиш, постійно перебуває зі своїм нещастям, — повчає Філософія (IV. P4), — але потрійно нещасливим є той, хто замишляє лихе, хто може його заподіяти і хто, врешті, таки його заподіює". На те Боецій: "Я згоден, але надто вже мені хочеться, аби вони скоріше могли уникнути того нещастя..."

Отож передусім перекладач, працюючи над текстом, прагне побачити обличчя автора, "дзеркало душі", бо ж до нього, поки перекладає, мусить якоюсь мірою уподібнитись. І те обличчя постає перед нами — то сумне і заплакане, то ледь усміхнене, то просвітлене: "Так і я, коли розвіялися хмари смутку, дихнув небом..." (I. P3), але ніколи не озлоблене, не похмуре: і те бачення, безумовно, кладе свій відсвіт і на переклад.

Повертаючись до питання про оригінальність Боеція, мусимо звернути увагу, як у нього функціонує міфологічний матеріал. Міф, як і образ, слугує тут для увиразнення чи підтвердження філософської думки. З загальновідомого (а це нелегко) Боецій вміє взяти для себе щось незвичне, потрібне йому для конкретного випадку. Так, наприклад, він використовує леґенду про те, як за допомогою чарівного напою Цірцея перемінила у тварин Уліссових супутників (IV. M3). Усе в них стало тваринним, окрім розуму. З тієї пригоди несподіваний висновок:

Як не змішуй отруйних трав,
Хоч яку в них пробуджуй міць —
Лиш для тіла вони страшні,
Духу ж не похитнути їм!..
Є грізнішого зілля міць,
Що в людині вбива людське —
Та, що глибоко в душу йде
І, не шкодячи тілу, все ж
Дух із нього витравлює.

Така ж нетрадиційна "мораль" — із сумної історії про Орфея та Евридіку:

Вас ця байка стосується,
Хто до світла виводить мисль:
Лиш у Тартар, спокушені,
Краєм ока поглянете —

Що було найцінніше в вас,
Те одразу ж і втратите.

Як тут, щодо першого випадку, не згадати слів Сенеки: "Жодне слово не входить у вухо безкарно", так само, як і в око, додамо нині, — жоден образ. Бо вже не людина до видовищ, а вони — до людини поспішають. Тож нелегко нині керуватися пересторогою того ж Сенеки: "Уникай юрби!" Бо навіть усамітнившись, можна бути в наш час одним із велетенської юрби; можна, через той же телеекран, — і до громади долучитись. Одне слово, є змога триматися стежки до світла, але дуже часто є нагода й "у Тартар зазирнути". У сучасної людини, що й у віртуальній реальності перебуває, — більше можливостей для вільного вибору, отже, й відповідальність у неї більша перед собою і — перед Богом, адже, за Боецієм, вона зобов'язана до нього уподібнюватись, аби взагалі бути людиною (у Цицерона: "*Sunt homines nomine tantum*" — "Є люди, що лише називаються людьми").

Важка проблема видається Боецієві міфічною Гідрою, яку подолав Геракл: "...Відрубав один сумнів — головами Гідри відростають незліченні інші, й немає тут іншого способу, хіба що приборкати їх найпроникливішим вогнем розуму".

Несподівану, крізь тисячоліття, нитку асоціації просновує міф про Гераклові подвиги — стрімка стежка до зірок (IV. M7), що для кожного має служити високим прикладом:

Далі — небо, що на потужну шию
Сперлось; небо — винагорода славна
За труди його — трударя-страждальця.
Тож кріпись усяк! Хай стрімка дорога —
Приклад є зате! Не пора на сумнів:
Хто земні тягóти здолав, для того —
Зорі в дарунок!

Можна б і по-іншому передати тут оригінальне *superata tellus* — "подолана земля", але саме сполученням "земна тягота", що перегукується із таким відомим тепер "земним тяжінням", перекладач дозволив собі звернути увагу читача на справді цікаву асоціацію: долання "земного тяжіння" однією силою духу (провідний заклик Боецієвого твору) — і долання цієї ж притягальної сили землі фізичним тілом — вихід у зоряний космос. Якщо у другому випадку на стежку "до зірок" (*"Per aspera ad astra"*) можуть ступити лиш окремі люди, інші ж назагал стоять осторонь тих зусиль (згадаймо "Падіння Ікара" Пітера Брейґеля Старшого), то вихід поза притягальну сферу землі, власне, через поскромлення усього тілесного, плекання духовних сил — є покликанням кожної людини. Саме на цю стежку, до самого себе, "додо-

му", наполегливо кличе автор "Розради". Можна по-різному оцінювати ті два способи долання притягальної сили землі, але незаперечним є одне: Боецій був одним із тих, кому силою духу та розуму таки вдалося глянути на землю із далеких космічних обширів.

Так, міркуючи над "Розрадою від Філософії", перекладач, а згодом і читач, перебувають мов у двох світах — тодішньому й сучасному, і вже наче з уст Боеція чують такі важливі для розуміння духовного зв'язку поколінь слова Сенеки: "Задля далеких нащадків працюю, з ними проваджу бесіду"...

Своєрідність Боецієвої "Розради", якщо мова про переклад, ще й у тому, що перекладач мусить тут по черзі то в поезію занурюватись, то в прозу. За обсягом переважає проза, а щодо зусиль, які треба докласти, — поезія. Але не слід легковажити прозовими труднощами. Боецієва проза "затягує" читача, привчає його до широкого, потрібного у далекій мандрівці подиху, надто, коли мова про найскладніші, пов'язані з природою часу, філософські проблеми, як, скажімо, у пасажі, що наприкінці твору (V. P6): " Так ось цю наявну поставу буття, його незмінний стан наслідує нескінченний рух змінних у часі речей; оскільки ж, наслідуючи, не може ні відобразити його, ані йому дорівняти, то, сягаючи незмінності, впадає у мінливість, спіткнувшись на простоті теперішнього, розсипається безконечною кількістю окрушин майбутнього й минулого; а що не може заволодіти водночас усією повнотою свого життя, то саме тому, що його тривання ніколи не може завершитися, той рух якоюсь мірою начебто змагається з тим, чого він ні сягнути не в змозі, ані відобразити: прив'язуючись до теперішнього, хай яке воно незначне, що у крихітному, летючому порухові часу, — до теперішнього, яке все ж несе в собі подобу того іншого, незмінного у своєму триванні теперішнього, — той рух, кажу, яких лишень не торкався б речей, спромагається на те, аби видавалося, що вони існують"... Читач, очевидно, відчує тяглість думки, яку не бажано було б ділити — домагатись "легкості", жертвуючи чимось особливо важливим тут — живим подихом фрази, її напругою.

"Розрада від Філософії", продовжуючи античну традицію, багата й на стислі, афористичного характеру сентенції. Перекладача, зокрема, з давніх мов, латинської та давньогрецької, підстерігає небезпека або не зауважити лаконізму того чи іншого вислову, або, зауваживши, втратити при перекладі його афористичну барву. Боецієва афористика групується навколо вічних, отже, й сьогодні близьких для нас тем: мудрість і глупота, порядність і підлість, свобода й необхідність тощо: "За поганих звичаїв мудрість у небезпеці", "Не державні посади чеснотам, а чесноти — державним посадам і ваги додають, і слави", "Маґістратська висота не проганяє, а лиш висвітлює людську нікчемність", "Людина лише тоді вирізняється з-поміж інших істот, коли пізнає се-

бе", "Хто полишив спільну для всіх мету, той і саме життя полишає", "Здоров'я душі — доброчесність, хиби — її хвороба", "Жодна необхідність не змушує йти того, хто йде з власної волі", "Що може бути немічнішим, аніж незрячість невігласа?", "Той, кого щастя зробило твоїм другом, нещастя зробить недругом", "Нагорода для добрих — сама їхня доброчесність, а покара безчесним — їхня безчесність", "Лихий намір без учинку — мов невизрілий плід", "Найнещасливіше, що є у нещасті — це те, що ти був щасливий", "Не плекай сподівань, страхів не відай — тим і виб'єш із рук тирана зброю", "Хто чує звернену до себе далеку від правди хвальбу, той одразу ж мав би паленіти від сорому", і чимало інших.

Наслідування (імітація), про що йшлося у вищенаведеному пасажі, може прозвучати й несподіваним натяком на можливості перекладу (згадаймо перекладацьку творчість Боеція), що теж у якомусь розумінні є імітацією оригіналу. Те, що є завершеним твором, цілістю, перекладач, приглядаючись до кожної деталі, знову розгортає в часі, щоб отримати нову завершену цілість — імітацію. А імітація — це лише імітація. Не все тут, звісно, вдається перекладачеві, надто коли твір належить давній добі, ще й коли він філософський. Доволі віддалено від оригіналу звучить український варіант Боецієвого вірша; годі домогтись точності й послідовності у термінологічній канві твору, зокрема, коли маємо справу з лексикою, що характеризує розумову, емоційну діяльність людини. Далеко не завжди можна відтворити важливу для філософа гру слів, наприклад, коли Боецій прагне обґрунтувати й увиразнити концепцію монотеїзму:

quem quia respicit omnia **s o l u s**
verum possis dicere **s o l e m** (V. M2).

У дослівному перекладі: "...його, оскільки він усе озирає сам, можеш назвати справжнім сонцем". *Solus* — сам; *solem* — знахідний відмінок від *sol* — сонце. До того ж слова, що так виразно перегукуються звучанням (*solus — solem*), зближені ще й віршовою позицією: обидва наприкінці рядка. В українській версії неможливо компенсувати цю прикру втрату:

А що один Він — усе озирає,
Значить, один Він — сонце правдиве.

І все ж перекладач сподівається, що й з-за українського тексту "Розради" проступить образ "останнього римлянина" — людини, що на межі двох світів так невідхильно, долаючи земні тяготи, спрямовує свій погляд до високого Світла; погляд, у якому любов і співчуття не залишають місця для ненависті; погляд людини, яка нагородою за

університет
БІБЛІОТЕКА

доброчесність визнає лишень одну найвищу нагороду — саму доброчесність... Проступить образ, а ще — живий голос мислителя:

"Над усім же — дозорець і прознавець усього Бог, а завжди присутня його поглядові вічність відважує стосовно до майбутніх наших діянь добрим — нагороди, лихим — покарання. І не марними є складені до стіп Божих уповання та молитви наші, бо коли навпрямець ідуть од серця, то не можуть не знайти відгуку. Тож одверніться від пороків, плекайте чесноти, спрямуйте свій дух угору, до слушних уповань, покірні молитви — до висот підіймайте!

Велику, якщо хочете правди, велику покладено на вас потребу доброчесності, бо ж усі дії ваші — перед очима всевидющого Судді!"

Андрій Содомора

“Останній римлянин” Северин Боецій

Великий Данте в “Божественній комедії” серед великих мислителів, які є окрасою раю, назвав двох ровесників — Северина Боеція (близько 480—524) та Бенедикта Нурсійського (480—543). Перший з них — пізньоантичний філософ, римський вчений і державний діяч; другий — видатний богослов, засновник чернечого ордену бенедиктинців. Про Боеція Данте в X пісні “Раю” висловився так:

Все благо бачивши, стократ радіє
Душа безгрішна, що брехливість світу
Явила всім, хто наслухати вміє.
(Переклад М. Москаленка)

Справді, в духовно-культурному полі Боецієвої творчої спадщини і передусім його унікальної за популярністю “Розради від Філософії” багато віків перебували і творили видатні європейські мислителі, поети та прозаїки наступних епох, і в першу чергу — Середньовіччя та Ренесансу. Творчість “останнього римлянина” (а точніше — останнього носія грецької ерудиції в латиномовному світі, останнього римського неоплатоніка, а в теологічних і логічних трудах — одного з предтеч середньовічного богослов’я) справила значний вплив на Роджера Бекона і Тому Аквінського, Франческо Петрарку та Джованні Боккаччо, Томаса Мора і Вільяма Шекспіра... Як відзначав С. Аверинцев, загибель Боеція може з певною часткою умовності сприйматися як межа, що відділяє пізню античність від раннього Середньовіччя[1]. Боецій більшою мірою, ніж будь-хто інший з його сучасників, цілком свідомо здійснював передачу цінностей античної, передусім грецької культури наступним поколінням. Подібно до Флавія Кассіодора та Ісидора Севільського, він поспішав перед приходом “темних віків” укласти систему античних знань у жорстко впорядковані форми, з тим, щоб культурні набутки минулих епох могли бути засвоєні наступними поколіннями за нових історичних умов.

[1] Аверинцев С. С. Латинская литература IV—VII вв. Смена парадигм и устойчивость традиций. — У кн.: Памятники средневековой латинской литературы IV—VII веков. — М.: Наследие, 1998. — С. 3—18.

* * *

Рід Боеціїв належав до старої римської знаті, яка була добре відомою у Вічному місті ще з республіканських часів, а її представники обіймали високі державні посади. Серед них було чимало консулів, два імператори і навіть один папа. Консулом був і батько Боеція — Флавій Таклій.

Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій народився в Римі. Життя Боеція склалося так, що після смерті батька вже в ранньому дитинстві його виховання взяв на себе сенатор Квінт Аврелій Меммій Симмах, який спочатку був обраний консулом, згодом префектом Риму, а пізніше — головою римського сенату. Як згадують сучасники, Симмах був одним із найосвіченіших діячів свого часу, людиною гуманною та благородною. І якраз завдяки цьому безкорисливому покровителю майбутній філософ дістав не лише чудове виховання, а й блискучу всебічну освіту (завершив її в Афінах). Донька Симмаха Рустицина згодом стала дружиною Боеція і народила йому двох синів. З великою теплотою та непідробною щирістю згадуватиме мислитель у своїй книзі-сповіді цю близьку й дорогу йому родину, зокрема самого Симмаха, чию діяльність він назвав "окрасою всього людського роду" (II, 4).

Симмаха та Боеція єднала й духовна близькість, спільність помислів та велика людська дружба, якій дивувалися, а часом і заздрили ще за їхнього життя. Досить виразно засвідчує цей факт відомий візантійський історик Прокопій Кесарійський, який у своїй праці "Ґотська війна" пише: "Симмах і Боецій, його зять, обидва мужі античного кшталту, серед найавторитетніших римських сенаторів були наділені особливим благородством. Наслідки філософських шукань вони майстерно застосовували для пошуків справедливих рішень, як щодо громадян, так і чужинців, а відтак здобули не лише визнання достойників, а й заздрість негідників, котрі завжди готові до зради. Теодоріх, повіривши наклепові на них, засудив сенаторів на смерть нібито за участь у підготовці заколоту і конфіскував їхнє майно".

Гортаючи сторінки життя Боеція, аналізуючи його діяльність, неважко пересвідчитись у тому, що доля була до нього спочатку досить милостивою та щедрою, ведучи свого обранця шляхами успішної політичної кар'єри, матеріального достатку та щастя в родинному житті, а також значних здобутків у філософії, мистецтві та науці. З іншого ж боку, вона немов якимсь безжалісним та злим помахом руки згодом усе це зруйнувала, кинувши Боеція у вир нестерпних, надлюдських духовних випробувань, моральних та фізичних страждань.

Справді, ще дуже й дуже молодою людиною Боецій став сенатором, а в 510 р. — консулом[1]. У 552 р. король остґотів Теодоріх призначив

[1] Як пише російський дослідник Г. Майоров, "Боецій жив в епоху, в багатьох відношеннях вже середньовічну. Він був римським консулом, але консулом за варварського короля Теодоріха". — *Див.*: Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. — М.: Мысль, 1979. — С. 356—382.

Боеція на найвищу в королівстві адміністративну посаду magister officiorum, що можна перекласти як "наставник обов'язків" або "наставник посад" у тодішній столиці Равенні. За щасливим збігом обставин цього ж року й обидва його зовсім ще юні сини стали консулами.

Діяльність Боеція як державного службовця відзначалася високою відповідальністю, особистою активністю та добрими намірами — прагненням допомогти людям у вирішенні їхніх найважливіших життєвих проблем та захисті їх від беззаконня, яке нерідко чинили можновладці. Щоправда, і цього також не можна оминути, Боецій не раз нарікав на те, що така діяльність є великою завадою для його творчої праці, й особливо для активних філософських студій.

Вже відтоді шириться слава про Боеція як високоосвічену людину, інтелектуала, який глибоко опанував грецьку духовну культуру, здійснив чимало перекладів грецьких класиків латинською мовою і надзвичайно активно працював у царині філософії. Дуже рано розкрився й надзвичайний дар Боеція як вченого та здібного механіка, що засвідчує ціла низка його винаходів, серед яких особливе місце займає створення водяного годинника — клепсидри (останню він виготовив на прохання Теодоріха для бурґундського короля Гундобальда).

Та все ж доля готувала Боецію і винятково важкі випробування та неочікувану життєву драму, розв'язкою якої стала його трагічна смерть. Справа в тому, що вже сама його поява у стінах равеннського палацу була початком майбутньої трагедії Боеція як громадянина, людини і мислителя. Політичне життя, яке розгорталося за стінами палацу, було сповнене інтриґами, нещирістю, лицемірством. Окрім цього, постійно давалася взнаки безперервна конфронтація двох політичних угруповань — римського і ґотського, яка існувала в середовищі римсько-італійської знаті.

Не можна, вочевидь, було скидати з рахунку й тих суперечностей, що визрівали в умовах протистояння варварської й римської культури, на релігійному ґрунті, в етичній сфері. Боецій, який був виразником глибокої моральності, високої духовності, людяності, вченості та свободи духу, цілком природно, не вписувався в тогочасну політичну реальність, в атмосферу, де глибоко запанував дух лицемірства та підступності. Зрештою, й ті, які були поруч з Боецієм, не виявляли особливих сантиментів до його діяльності. Навпаки, вони часто відкрито, а подекуди й потаємно виражали свою неприязнь до цієї непересічної особистості, інспірували інтриґи, вдавалися й до прямих наклепів.

За таких умов кар'єра Боеція закінчилася на дуже сумній ноті, його життєвий шлях наблизився до трагічного кінця. У 523 р., як свідчить відомий хроніст VI ст. Марія з Аванша, Боеція було звинувачено у причетності до змови і засуджено, а 524 року за наказом деспотичного

правителя його було страчено в місті Павії. Подібна доля свого часу спіткала й іншого відомого римського мислителя — Сенеку.

На тлі цієї незвичайної долі й життєвої трагедії Боеція ще виразніше постає його велика творча діяльність як мислителя, його історична роль у розвитку культури та всього духовного життя епохи Середньовіччя і подальшого часу.

Молодий сучасник Боеція історик Флавій Кассіодор у своєму відомому дванадцятитомнику "Різне" наводить досить істотне міркування стосовно Боеція, що не лише засвідчує високу вченість і науковий авторитет останнього, а й виражає загальну значущість творчості в контексті тогочасного духовного життя. Ось його зміст: "Нам відомо, що мистецтва, яким звичайно віддаються пересічні люди, ти зачерпнув у самому джерелі наук. Адже ти увійшов до шкіл афінян, перебуваючи далеко від них, і в такий спосіб до сонму вдягнених у грецькі плащі ти приєднав тоґу, щоб науки греків стали вченням римським... Ти передав нащадкам Ромула все найкраще, що подарували світові нащадки Кекропа. Завдяки твоїм перекладам італійці читають музиканта Піфагора і астронома Птолемея, сини Авзонії слухають знавця арифметики Никомаха і геометра Евкліда, теолог Платон і логік Аристотель сперечаються між собою мовою Квірина; також і механіка Архимеда ти повернув сицилійцям у римській подобі. Хоч би які науки та мистецтва витворила силами своїх мужів красномовна Греція, від тебе одного Рим усе це прийняв своєю рідною мовою. Усіх їх ти зробив зрозумілими завдяки чудовим словам, прозорими — завдяки влучній мові, так що вони обрали б твої творіння, якби мали змогу порівняти свої праці з твоїми"[1].

Кассіодор цим самим окреслив ту особливу духовну місію, що випала на долю філософа Боеція, який на зламі епох, входячи в нову, християнську цивілізацію, "леґалізував" античні духовні та культурні цінності в рамках середньовічної — теоцентричної картини світу. За визначенням відомого медієвіста М. Ґрабмана, Боецій з "останнього римлянина" став "першим схоластиком"[2] і, отже, відкрив першу сторінку історії схоластичної філософії.

Отже, історична місія Боеція в даній духовно-історичній ситуації реалізувалась як конкретне завдання: стати посередником між античністю і Середньовіччям, зберегти безцінні духовно-інтелектуальні скарби попередньої цивілізації для наступних поколінь і безпосередньо відкрити грецьку культуру латиномовним народам Європи. Тому, подібно до Гомерового "золотого ланцюга", що з'єднував Землю з Небом, діяльність Боеція для європейської культури стала прокладан-

[1] Cassiodori Variarum libri XII, Berolini, 1891.— T. 1.— P. 45.
[2] Grabman M. Geschichte der Seholastischen Methode. Bd 1, s. 148.

ням духовного мосту з античного світу в християнську цивілізацію, в нове культурне середовище. Справді, завдяки діяльності Боеція сформувалася чітко окреслена "традиційна картина безперервності і зв'язку інтелектуального життя значної частини Середньовіччя з античністю"[1].

Боеція слушно називають "вчителем Середньовіччя", його духовним проводирем. Практично, він перший здійснив філософське обґрунтування тогочасної системи освіти, доклав чимало зусиль для створення необхідних підручників з арифметики, геометрії, астрономії та музики. Ми також знаємо, що саме Боецій був автором двох підручників: "Порадник з арифметики" та "Порадник з музики". До речі, за останнім студенти в Оксфорді навчалися музики ще й у XVIII ст. Деякі автори припускають, що Боецій був автором ще двох посібників з геометрії.

Створені Боецієм підручники відзначалися ґрунтовністю викладу матеріалу і містили важливі теоретичні міркування. За своїм змістом і формою викладу вони істотно перевершували всі попередні посібники — бревіарії та компендіуми, що обмежувалися коротким і спрощеним висвітленням проблем.

Заслугою Боеція було й те, що він фактично довершив формальний поділ системи семи вільних мистецтв на два ступені. Це відповідало двом рівням освіти, що існували на той час, — тривіуму і квадривіуму. Тривіум складався з трьох наук — граматики, риторики та діалектики. Квадривіум за своєю суттю був комплексом математичних наук, а саме: арифметики, геометрії, музики та астрономії.

За Середньовіччя відзначалися особливі заслуги Боеція якраз у розробці квадривіуму, що інакше називався "чотирма шляхами" пізнання. До речі, саме цим Боецій повернув освіту до античної піфагорейської та платонівської традиції визнання математики як домінуючої сфери науки, вищого роду пізнання, що через нього і пролягає шлях до істини. За таких обставин квадривіум, або чотири математичні науки трактувалися ним як такі, що визначають особливу значущість логічного мислення, формують його чіткість і дисципліну, слугують засобом вдосконалення розуму, сприяють розвиткові філософського мислення.

Боецій, ідучи за Платоном, запропонував розпочинати процес навчання з арифметики, що найефективніше мобілізує думку для пізнання і осягнення історії та інших наук.

Треба відзначити й те, що Боецій перебував у колі античної духовної традиції ще в одному плані. Він, як і багато грецьких мислителів, розглядав математику як науку, котра єдина здатна глибоко впливати

[1] Vasoli C. Filozofia Medioevale. Milano, 1961. — P. 32.

на людину, її розум, звільняючи її від кайданів тілесності та примар чуттєвого світу. Адже, вважав він, тільки поглядом духу можна досліджувати чи збагнути істину.

В цьому ж ключі Боецій міркував і про музику, яка була віднесена ним до математичних дисциплін аж ніяк не випадково: адже в ній цілком очевидною є числова основа. Самі ж числа точно виражають принцип гармонії всього, що існує в космосі, а також і в людській думці. На цій основі, зрештою, і складається, з одного боку, світова гармонія — "музика світу" (musica mundata), а з іншого — "людська музика" (musica humana) та "інструментальна музика" (musica instrumentalis). Визнавши, що людська душа і тіло характеризуються внутрішньою узгодженістю, гармонією, мірою, Боецій однозначно засвідчив, що вони здатні сприймати і відтворювати музику світу, встановлюючи в такий спосіб зв'язок людини із космосом.

Слід наголосити, що Боецієві рефлексії з приводу музики не стосуються ані виконавського її аспекту, ані навіть творчого. Для нього важливішим було збагнути сутнісні смислові особливості, або, ще точніше, — раціональну основу музики, що особливим чином проявляється у гармонії звуків і є виразом числових пропорцій, математичних відношень, які реально існують у світі. І тому той, хто займається музикою (musicus), йому вбачався не в іпостасі композитора чи то віртуоза-музиканта, а радше людиною, яка з доконечністю налаштована на сприйняття якраз її раціональних засад і, отже, оволодіває нею "не рабськими зусиллями, а силою споглядання". Такою людиною для нього є філософ.

Позицію Боеція в даному питанні досить виразно засвідчує наближеність його міркувань про музику до Піфагорових і Платонових ідей у їхньому пізнішому, неоплатонівському звучанні. Підтвердженням цьому є той факт, що Боецій чисто в дусі Платона ("Держава") чітко виокремлює катарсичну, очищувальну функцію музики, зважаючи на її можливості впливати на розум, емоції, почуття людини і, отже, формувати у неї високі моральні якості, налаштовувати думку і волю на добрі, гуманні вчинки. Фундаментом науки про музику, на його думку, мусить бути теорія космічної музики та світової гармонії. Світ уявлявся йому величезним музичним інструментом, де співвідношення між небесними сферами відповідають музичним інтервалам.

Звідси стає зрозумілим і той факт, що трактат Боеція про музику дуже легко й природно увійшов у духовний простір Середньовіччя, в культурний контекст епохи. Стосовно ж його автора, то він знову ж таки засвідчив свою місію — бути духовним посередником у передачі античної музичної традиції середньовічній культурі.

Таким чином, на духовному обрії західноєвропейського Середньовіччя постать Боеція поставала як найвищий педагогічний авторитет

цієї епохи. Тому відомі тогочасні педагоги, мислителі, такі як Алкуїн, Рабан Мавр, Ісидор Севільський, Кассіодор та інші незмінно послуговувалися творами Боеція, зверталися до його педагогічних ідей, даючи їм високу оцінку. І зовсім не випадково Боеціїв "Порадник з арифметики", як і "Порадник з музики", були найуживанішими підручниками в університетах Європи протягом тривалого періоду — до початку Нового часу.

Історична та культурна місія, яку доля поклала на Боеція, фактично була великою мірою визначена ним самим. Мислитель, як уже зазначалося, мав намір не лише зберегти, а й донести до своїх сучасників і нащадків безцінні духовні скарби античної цивілізації. Як визначальний крок на цьому шляху, Боецій вважав за необхідне здійснити переклад латинською мовою всіх творів Платона та Аристотеля, написавши до них і необхідні коментарі. Боецій, очевидно, добре розумів, що філософія цих двох геніїв античності була не просто вічним пам'ятником філософської мудрості давніх греків, а й живим та невичерпним джерелом, з якого черпала свої ідеї світова філософія в усі наступні віки.

Отож чи мало людство право її загубити? Ось проникнлива відповідь Боеція: "Всі тонкощі логічного мистецтва Аристотеля, всю значущість його моральної філософії, всю сміливість його фізики я відтворю, надавши його творам належного порядку, здійсню переклад зі своїми відповідними поясненнями. Більш того, я перекладу і прокоментую всі діалоги Платона. По завершенні цієї праці я докладу зусиль, щоб репрезентувати філософію Аристотеля і Платона в гармонії і доведу, що помиляються ті, хто вважає, ніби ці філософи різняться між собою; навпаки, я доведу їхню близькість, спорідненість. Ці завдання, якщо доля подарує мені роки і вільний час, я виконаю, з великою користю, шляхом безперервної праці"[1]. Здійснити все замислене Боецій не встиг.

Певна річ, мав рацію Кассіодор, наголошуючи на першорядному значенні введення Боецієм у латинську культуру творів великого Аристотеля, таких як його "Органон".

Відтак праця над перекладом і осмисленням творчої спадщини Аристотеля стала для Боеція справою всього його життя; ймовірно, вона розпочалася в 510 році з коментаря до "Вступу" визначного неоплатоніка III ст. Порфирія. Це був невеликий твір у двох книгах, написаний у діалогічній формі на основі латинського перекладу, що його здійснив у IV ст. Марій Вікторин. Однак схоже на те, що ця праця не задовольняла Боеція, і він невдовзі здійснив власний переклад цього "Вступу", а згодом і "Категорій" Аристотеля.

[1] Migne J. P. Patrologiae latinae cursus completus, series latina.— T. 64. Col.— 433.

яке дедалі виразніше ставало духовною домінантою епохи. Він щиро вірив і був переконаний у тому, що філософія справді може здійснити логіко-раціональне обґрунтування того, що сприймається через віру і часто видається незрозумілим чи неочевидним[1].

І все ж найвідомішим і найпопулярнішим твором Боеція стала його уславлена книга "Розрада від Філософії" — великий і неповторний пам'ятник творчості та життя цього мислителя. Неможливо знайти в Середньовіччі книгу, котра б зрівнялася за силою впливу на духовне життя цієї епохи з Боецієвою "Розрадою". І зовсім не випадково практично всі тогочасні каталоги засвідчують наявність списків згаданого твору Боеція в малих та великих бібліотеках Європи. Ним зачитувались, його вивчали, перекладали; його наслідували поети, прозаїки, філософи.

Внаслідок збігу обставин, а радше за злою іронією долі ця книга стала не тільки своєрідним підсумком філософських і творчих пошуків Боеція, а й яскравим свідченням великої життєвої драми мислителя. Вона ж стала і його духовним та філософським заповітом.

Книзі судилася незвична доля, як незвичною, або й просто трагічною була вона в її автора. Боецій написав свій твір у в'язниці, в очікуванні страшного вироку, перед смертю. Привертає увагу і його літературно-жанрова побудова. З погляду змісту Боецій обрав жанр "консоляцій", тобто "розрад", що був досить складним за своєю структурною композицією і мав особливе функціональне навантаження — розкрити весь драматизм людського буття, внутрішній світ людини перед обличчям найсуворіших випробувань, показати її духовну силу, мужність і трагічний оптимізм.

Сам Боецій не був творцем цього жанру. Ще задовго до нього два великі його попередники — Цицерон і Сенека вже послуговувалися ним у своїх філософсько-літературних рефлексіях. Зрештою, нам відомі імена й інших римських авторів, що вдавалися до нього. Серед них були відомий письменник-сатирик Петроній, філософ-стоїк Марціан Капелла, римський енциклопедист і просвітник Варрон. Певна річ, тут слід згадати і Аристотеля, який практично перший в античності заклав основи особливого жанру під назвою "протрептик", що означає "спонуку", "запрошення" до філософії. Очевидно, Цицерон, згодом створюючи відомий діалог "Гортензій", запозичив цей жанр саме у Аристотеля. Як особливу заслугу Цицерона треба відзначити те, що він перший зумів окреслити особливу духовну місію філософії — бути цілителькою людських душ, лікувати душевну недугу, допомагати людині в горі, відчаї, стражданнях, врешті-решт якось розрадити її, дати надію чи просто утішити. Ось його промовисті слова з "Туску-

[1] Див. ґрунтовний аналіз цієї проблеми у кн.: Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. Кн. 1. — М.: Искусство, 1992. — С. 161—206.

ланських бесід": "Справа стоїть так: щоб позбутися нещастя, потрібно вилікувати душу, а цього не можна зробити без філософії. Тому, зважившись на це, віддамо себе їй для видужання і, якщо побажаємо,— вилікуємо себе" (III, 6, 13). В цьому ж творі Цицерон називає філософію "наукою про лікування душі" (III, 3, 6).

Відтак філософія постає в іпостасі особливої практичної "мудрості", котра здатна слугувати людині в найскладніших життєвих ситуаціях, визначати їй життєвий шлях, допомагати зберегти силу духу, розсудливість та надію. Тобто філософія проявила і свою сотеріологічну (від грецького слова "сотер" — рятівник, спаситель) функцію, що її згодом повністю перебрало на себе християнство.

І ось — ситуація Боеція. Доля послала йому найтяжче випробування — підвела до останнього життєвого рубежу. Мислитель опиняється у в'язниці, вислуховує найстрашніший для себе вирок, очікує смерті. Як бути? Що робити? Здатися на милість долі і покірно чекати останньої миті? Чи, може, пройнятися вірою і долати відчай та безнадію?

Боецій — мислитель, вихований на античних традиціях, зрештою, і сам був живим носієм грецької філософської мудрості; він аж ніяк не схилився під важкими ударами долі і в цю трагічну хвилину свого життя знайшов порятунок саме у філософії, котра стала для нього не лише порадником, наставником, а й надійним рятівником, неоціненним цілителем зраненої душі.

Та повернімося до самого твору, щоб простежити за розгортанням його сюжетної лінії й авторським викладом провідних філософських ідей. З погляду форми та композиції "Розрада від Філософії" належить до жанру античної "сатури", тобто являє собою поєднання прози і віршів: поетичні рядки або передують прозовим міркуванням, або завершують їх. Перші дві книги твору написані у формі своєрідної сповіді, а три наступні є філософським діалогом, який нагадує діалоги Платона.

Головні учасники діалогу — в'язень (Боецій) і Філософія, яку персоніфіковано в образі величавої жінки чи навіть богині. Сюжетна канва твору фактично відтворює драматичні сторінки життя самого Боеція, якого спіткала трагічна доля.

Отже, до тюремної камери, де перебуває в розпачі мислитель, раптово входить жінка: "Вельми поважна з виду, з палаючими й над людську змогу проникливими очима; вона променіла самим життям, його невичерпною снагою — хоча й віком була настільки сповнена, що ніяк не вірилось, аби належала лиш нашому часові, ще й зросту невиразного. Бо його мірою то із звичайними людьми рівнялась, а то, було враження, маківкою торкалася неба... Були на ній шати із незнищенної, хоч із найтонших ниток з надзвичайною майстерністю виготовленої,

тканини; ті шати, як я дізнався потім, сама ж вона й зіткала. На них, як ото на задимлених картинах, лежала мовби поволока занедбаної давнини. На їхньому нижньому краї можна було прочитати вигаптуване грецьке П, на верхньому — вирізьблювалась Θ, а між тими двома літерами впадали в вічі подібні до драбини східці, що ними можна було піднятися від нижньої аж до верхньої літери. Але ту її одежу наче якісь насильницькі руки і рвали, й розтягали, хто скільки вхопив, окремими шматками. У правиці вона тримала книги, у лівиці — скіпетр"[1] (I. P1).

Такою при першій зустрічі фіксує Боецій Філософію, чи, власне, її образ. Вона — персоніфікована мудрість, яка прийшла до мислителя у найдраматичнішу мить його життя. Прийшла, щоб підтримати морально, зцілити душевну недугу і, отже, втішити, заспокоїти, повернути надію. У неї єдині ліки — власний розум, сила логічних арґументів, духовна розважливість. Їй чужа всяка містика, будь-які чаклунські засоби. У правій руці Філософія тримає книги — промовистий символ знання і мудрості. Це й був її "терапевтичний" засіб.

Що ж до форми філософської терапії, то філософія обирає такою бесіду. А остання, як відомо, ґрунтувалася на міцних логічних та раціональних засадах, через які відкривалася можливість осмислення всього, що існує, зокрема й сенсу людського буття, земного призначення й долі людини.

Вже перші слова Філософії при зустрічі з Боецієм засвідчують її незвичну місію: "Чи могла б я, мій вихованцю, залишити тебе наодинці із тим тягарем, що його навалили на тебе ненависники навіть самого мойого імені?" Вона поділяє його горе, проймається гіркотою долі свого обранця і рішуче береться допомогти йому в цю критичну життєву мить, заявляючи: "Хіба ж то чувано, щоб Філософія покинула невинного на дорозі, дозволила йому йти самому, без супроводу? (I. P3).

Уважно вслухаючись у слова Боеція і намагаючись збагнути складні перипетії його життя, Філософія зіставляє особисту долю мислителя з долею всього світу, з вічністю, з космосом, у якому живе і діє кожна людина. Цим вона завбачливо підводить Боеція до розуміння того, що над світом панує не сліпий випадок, а Творець, божественний Розум, який усе створив і всім керує, встановивши твердий космічний лад.

За таких умов людині як розумній істоті не слід впадати у відчай і жити в полоні вічного страху. "Що все інше кероване розумом, — зауважує Філософія, — те годі піддати сумніву. Але —ну й диво! — як це при такому тверезому розумуванні ти все спотикаєшся?" (I. P6).

[1] Тут і далі цитати з "Розради від Філософії" подаються в перекладі Андрія Содомори.

Філософія будь-що-будь хоче допомогти Боецію, підводячи його насамперед до осмислення ідеї вищого блага, вищої розумної істоти — Бога; збагнувши це, людина осягне внутрішній спокій, душевну рівновагу та втіху, а головне — подолає душевний біль. Вона промовляє до нього: "Не так вигляд місця, де перебуваєш, мене турбує, як твій вигляд: не стіни бібліотеки, прикрашені слоновою кісткою і склом, радше б воліла я бачити, а твоєї душі оселю, де я розмістила не книги, а те, що ціну кладе книгам — думки, що їх у ті книги я вклала" (I. P5).

Вочевидь уже тут Філософія бере на себе обов'язок здійснити духовний порятунок душі Боеція від смутку, розпачу та страху через раціональне осмислення людського життя, розкриття того факту, що всі ми причетні до вічності й перебуваємо під владою вищого Розуму, який розлитий у Космосі. Філософія заспокійливо промовляє до нього: "Маю добрий засіб, принуку для твого зцілення: правильну, — сам же її плекаєш, — думку про керування світом; він, на твоє переконання, підлягає не грі сліпого випадку, а лиш божественному розумові. Тож не бійся нічого: з тієї крихітної іскринки заблисне полум'я життя" (I. P6).

Врешті-решт вона впевнено береться лікувати в'язня Боеція, бо він і сам готовий осмислити свою людську долю, а з іншого боку — схильний прийняти допомогу цієї великої порадниці. Окрім того, Філософія оцінює його духовну недугу як таку, що ще піддається лікуванню за допомогою тих засобів, якими вона володіє і може використати. "Тому-то застосуймо спочатку легші ліки, аби те, що аж набрякло й затвердло від хвилювань, під лагіднішим дотиком могло, зм'якшившись, дати доступ гострішим лікам" (I. P5). Філософія провадить Боеція, наділеного "здоровим началом", тобто вірою в Бога, до думки про безсмертя людської природи, про небесну, а не земну вітчизну людини, про божественне провидіння, яке панує над світом та людиною. Вона нагадує Боецію про єдиного Бога; любов до нього і єдність з ним є найбільшим благом для людини, покірність Богові — найбільша людська свобода. В'язень, втішений цією думкою, готується незворушно зустріти смерть. У цьому він подібний до Сократа у Платоновому "Федоні".

У другій і третій книгах автор обговорює питання про можливість досягнення людиною щастя або блаженства, наводить докази існування Бога, в дусі античних уявлень визначає місце людини в космосі.

Друга книга "Розради" зміщує акцент бесіди Боеція з Філософією від роздумів про його особисту долю до розмірковувань про природу Фортуни, яка так непередбачено окреслює життєвий шлях кожної людини, з'являючись перед нею в найрізноманітніших подобах: то як щедра й ласкава доброчинниця, то як зла й жорстока істота, що не знає ні жалю, ні милосердя.

Боецій вводить у свій твір, окрім Філософії, ще одну алегоричну постать — Фортуну, визнаючи її, поряд із Мудрістю (Розумом) та Любов'ю окремою космічною силою, що лежить в основі світобудови і, зрозуміло, окреслює її ходу, ритм, спосіб усього буття, зокрема й життя людини. "Віддав себе владній Фортуні, — промовляє Філософія до Боеція, — от і підкоряйся звичаям повелительки. Пробуєш зупинити розгонисте колесо?" (II. P1). І далі продовжує: "Аби ти лишень духом не занепадав, аби жив за спільним для всіх, а не лиш для власного вжитку придуманим, законом" (II. P2).

Вже тут Фортуна у філософській інтерпретації Боеція постає як об'єктивний і реальний конструктивний принцип світобудови і не є сліпою чи невизначеною стихією руйнівного характеру, як її часто трактували в Середньовіччі. "І це ж таки перемінне чергування добра із злом спонукає до того, аби ми знехтували Фортуною: не жахались її погроз, а ласки — не прагнули" (II. P1).

Стосовно ж її найочевидніших способів прояву, то ними і справді є мінливість, непостійність, непередбачуваність, — випадок, який сьогодні несе щастя, успіх, задоволення, а вже завтра — невдачу, нещастя, гіркий біль та страждання. Тому Філософія промовляє до Боеція: "Цю, котра прихильна, бачиш легковажною, пливкою, неспроможною й себе саму пізнати, а ту — тверезою, розсудливою, зосередженою на вдосконаленні своєї ворожості" (II. P8). І людині з цим необхідно змиритися, а ще краще глибоко збагнути свою долю, всю сутність власного земного існування. "Гадаю, не одним лише вдячним словом, — мовить Філософія, — ти вшанував Фортуну, поки вона тебе пестила, поки, мов утіху свою, зігрівала теплом... А тепер ти поквитатися з нею надумав? Вона ж уперше кинула на тебе незичливий погляд... Нинішній твій стан, що його називаєш печальним, — минущий" (II. P3).

Усе це Філософія намагається чітко донести до душі свого обранця, вона апелює до його розуму і просить зважити насамперед на природу Фортуни, яка поширює свій закон і на світ, і на життя кожної людини. Її ж очевидна мінливість, непостійність засвідчує й мінливість усього, що існує, зокрема плинність самого людського життя. І це — закон світу, його засаднича основа, а не пуста примха Фортуни.

Споконвіку чергує світ
Різне — з різним у злагоді,
Первні, хоч ворогуючі, —
Мир одвічний поєднує.
(II. M8)

Колесо Фортуни, як зауважує Філософія, безупинно обертається, окреслюючи спільну долю для всіх. Та все ж, продовжує вона, кожна

людина повинна збагнути, що силою розуму, міццю духу, власною мудрістю вона може протистояти невблаганній долі, стійко витримати її удари і здобути перемогу. А для цього людина повинна піднятися, наскільки це в її силі, до гірської оселі божественного розуму, або ж зійти на вершину найвищого блага.

Цілком очевидно, що й сама людина в даній ситуації мала б стати морально досконалішою, духовно сильнішою, інтелектуально настроєною на протиборство з обставинами та утвердження власного буття. Боецій вірить у людину, в її духовну стійкість.

Звичайно, і це також Філософія нагадує своєму обранцеві, — все людське життя прив'язане до одвічного ритму космосу, його непорушних законів, принципів, котрі врешті-решт і окреслюють життєвий шлях людини, її земну долю. Відтак, каже Філософія, ми мусимо визнати "право" Фортуни і зробити своє життя сумірним із ним, бо саме це право і є виявом порядку природи в житті людини. "У неперервності гри, власне, й уся моя сила — кручу вертке у своєму бігові колесо: що внизу, те на самій вершині; що на вершині — стрімголов летить униз; тим і забавляюсь. Хочеш бути на видноті — піднімайся, але з тим, аби не вважав для себе кривдою, коли доведеться — такі приписи гри — піти вниз" (II. P2).

Ось такий її несхибний закон. Людина ж має пам'ятати про це, бо за Фортуною стоїть найвище благо, сам Бог, і, отже, людина мусить коритися йому. А раз так, то слід не занепадати духом і підкорятися єдиному для всіх законові.

Християнська цивілізація, що утверджувалася на теренах Римської імперії, спочатку не вписувала в контекст свого духовного життя поняття Фортуни, бо воно ніяк не узгоджувалося з концепцією єдиного та всемогутнього Бога, Творця усього, що існує. Тому такі відомі теологи, християнські письменники, як Лактанцій, Авґустин, Тертуліан, Ієронім та інші називали Фортуну то злим духом, то пустою вигадкою язичників.

Та все ж саме завдяки зусиллям Боеція образ Фортуни та її філософське тлумачення досить глибоко вкорінилися в західноєвропейській культурі Середніх віків, а згодом перейшли у культуру епохи Відродження. Одним із перших теологічну інтерпретацію Фортуни подав Тома Аквінський у своїй "Сумі теології". Особливого звучання ідея Фортуни набула у творчості великого звістовника Відродження Данте, який присвятив їй 7-му пісню "Пекла".

Свою чергу у життьовому колі
Фортуна має людям визначати,
Людської не питаючися волі,

Свободу — тим, тим рабство прирікати,
Все їй підвладне, та саму богиню,
Як у траві змію, не розшукати.

(Переклад П. Карманського та М. Рильського)

У творі родоначальника гуманістичної культури Відродження Франческо Петрарки "Про засоби проти всякої Фортуни" також неважко знайти міркування, що перегукуються з Боецієвою "Розрадою", зокрема з зображенням у ній Фортуни. І, нарешті, відомий філософ-пантеїст і поет Джордано Бруно у своєму творі "Вигнання зарозумілого звіра" також не обминув образу Фортуни, визнавши за нею важливу космотворчу силу.

Аналіз третьої книги "Розради" засвідчує, що Філософія ні на мить не перериває діалогу зі своїм вихованцем. Цього разу вона переводить бесіду від чисто земних справ, де людина губиться і втрачає орієнтири для вірних рішень, до осмислення вищих чи навіть найвищих істин, що складають основу її буття, окреслюють земне призначення і прокладають шлях до жаданого щастя.

Вона заводить мову про "вище благо" та блаженство, що становлять причину всіх людських прагнень і передусім є підвалинами світового процесу. А що таке благо? В пошуках відповіді на це запитання Філософія відразу ж застерігає свого співбесідника, що його аж ніяк не слід шукати в почестях, матеріальних достатках, насолодах, високих чинах, фальшивій славі тощо. Вона продовжує: "Чимало людей вимірюють благо солодкістю його плодів — утіхи та веселості, тож певні того, що вершина щастя — купатись у насолодах" (III. P2). Але ж хіба можна назвати благом чи станом блаженства, — запитує вона Боеція, — те, що викликає смуток, породжує неспокій, тривогу, як, зрештою, навіть і радість та насолоду? Звичайно ж, ні, бо все це — лише великі омани земного буття людини, її заземлене і, певна річ, невірне уявлення про справжні та вищі цінності.

Реально ж, робить висновок Філософія, лише "блаженство і Бог — це найвище благо. Тому-то найвище блаженство неминуче мусить бути найвищим божеством". — "А й справді, немає нічого такого, що було б чи вірогідніше від того висновку, чи міцніше обґрунтоване, а чи достойніше величі Бога". — "До того ж, як ото математики, доводячи висунуті твердження, звикли впроваджувати іще дещо, назване висновком, так і я подам тобі мовби вінець наших міркувань" (III. P10).

Вже цією думкою Боецій підводить нас до обґрунтування свого доказу Божого буття через окреслення його головної сутнісної ознаки — абсолютної досконалості, моральної довершеності, яка робить його

Творцем світу гармонійного і найкращого з тих, що взагалі можуть існувати. "Якщо ж годі уявити собі щось таке, що було б кращим од Бога, то хто б сумнівався в тому, що саме те, найкраще, — це благо? Отож сам розум доводить, що Бог — це благо; розум же домірковує, що це благо — досконале. В іншому разі Бог не повелівав би всім сущим: був би хтось видатніший, хто б посідав досконале благо... Тому-то, аби покласти межу тим роздумуванням, слід визнати, що найвищий Бог сповнений найвищого, досконалого блага" (III. P10).

В контексті цього доказу існування Бога Боецій однозначно стверджує абсолютність його буття, котре є найвищою сутністю і першопочатком усього, що існує: "Ми якнайповажніше визнаємо, що Бог — найвище з усього, що лиш існує. Бо коли щось за самою природою притаманне якійсь речі, що один лише розум од неї відрізняє, то, раз уже йдеться про начало всього сущого — Бога, — хай і спроможеться хтось уявити, — хто поєднав ті суперечності" (III. P10).

Зваживши на те, що сутнісною ознакою Бога є його абсолютна досконалість, моральна довершеність, людина як розумна істота, а водночас і вільна, щоб осягнути блаженство і щастя, повинна приєднатися до найвищого блага як до чогось найдосконалішого і того, що є універсальним принципом світобудови і людського життя. А раз так, то природно, зауважує Філософія: "Кожен блаженний має в собі Бога. Він же, знаємо, за своєю природою — єдиний. Але це не означає, що до нього не може причаститися безліч людей... Але немає нічого прекраснішого, аніж те, що сам розум нас спонукає приточити до сказаного" (III. P10). І далі продовжує в цьому ж дусі: "З усього видно, що найвищою причиною, стрижнем, коренем усіх поривань справедливо вважається благо. І саме те, задля чого спрямовуємо на щось свої поривання, викликає в нас, очевидно, найбільше прагнення" (III. P10).

І, нарешті, Боецій визнає, що сам акт прилучення людини до найвищого блага, тобто до Бога, є блаженство. Останнє, на його думку, слід трактувати як особливий духовний стан самодостатності, що виникає в душі людини через з'єднання всіх благ в одне. "Якщо, осягаючи блаженство, люди стають блаженними, а блаженство — це сама божественність, то, зрозуміло, з осягненням божественності люди стають блаженними" (III. P10).

До найважливіших у третій книзі "Розради" належать міркування Боеція про те, що "благом є те, до чого так неоднаково пориваються люди, і з цього добре видно, наскільки великою є сила природи: хоч які різні й суперечливі їхні думки, а все ж їх споріднює вибір однієї й тієї ж мети — блага" (III. P2).

Уся третя книга "Розради" за своїми стилістичними особливостями і характером викладу матеріалу виразно нагадує сократичний діалог, у якому йде пошук сутності чи змісту таких етичних понять, як "бла-

го", "блаженство", що окреслюють життєві параметри існування людини, способи її самовияву та самоутвердження.

Важливо ще раз зазначити й те, що бесіда, котру провадить Філософія зі своїм вихованцем, має яскраво виражений терапевтичний характер; її мета — ефективно сприяти духовному одужанню в'язня, його моральному очищенню. В подібний спосіб Філософія ще раз засвідчує свою місію — бути духовним цілителем людини — і, отже, повністю розкриває свою гуманістичну сутність.

Дослідники творчості Боеція сходяться в думці, що четверта книга "Розради" присвячена проблемам теодицеї. Адже й справді: тут мовиться про намагання Боеція здійснити "боговиправдання" через узгодження ідеї "благого" і "розумного" Божого панування над світом, з існуванням у ньому зла та пороку. Тобто "виправдати" Бога за наявності світового зла.

Вже в перших рядках четвертої книги Боецій з великим подивом запитує Філософію: "Як це при благому керманичеві світу зло може взагалі існувати чи принаймні уникати кари?" І далі: як можуть процвітати і володарити підлість і злочин "під рукою всевідаючого, всемогутнього, лиш на добро щедрого для всіх Бога!" (IV. P1). Чому, врешті-решт, каже він, добрі та чесні люди страждають від сваволля злих і нечестивих, а останні не знають жодних мук сумління, більше того — втішаються життям, самостверджуються, уникаючи кари за свої злочини та лихі справи.

Хід міркувань Боеція приводить його до осмислення однієї з центральних проблем філософії — співвідношення необхідних, вищих божественних законів, що лежать в основі світу і регулюють світовий процес, із можливістю здійснення людиною морального вибору, зі свободою волі. Якраз у такому контексті в четвертій книзі трактуються питання співвідношення добра і зла в онтологічному та гносеологічному планах; проблема сутності чи природи божественного провидіння, його зв'язок зі свободою волі та свободою вибору.

Боецій виходив із того, що людина за своєю природою і призначенням є чи не найголовнішою складовою світобудови, в яку вона вписана, і, отже, діє згідно з її засадами, що беруть свій початок від вищого блага, від Бога. Відтак і безумовну основу її моральності становить саме цей найвищий божественний першопочаток, що є джерелом усього буття та умовою його розумності й досконалості. Філософія, чуючи про сумніви Боеція, враженого існуванням у світі моральної дисгармонії, ще раз мовить: "Та хоч ти й не збагнув іще причин ось такого ходу речей, однак, оскільки світом править добрий керманич, можеш не сумніватися, що все тут відбувається саме так, як і повинно відбуватися" (IV. P5).

Вже тут Боецій засвідчує, що він вибудовує і розглядає свій космос у дусі Платонового "Тимея", де всесвіт є втіленням ідеї найвищого

блага. Тому всяке зло винесене за його рамки, воно реально не існує в ньому, а видається людині таким через недосконалість її розуму, з причин нерозуміння божественної сутності світобудови.

Акцентуючи на цьому, Філософія переконує Боеція в тому, що "годі людині збагнути розумом чи пояснити мовою всі устрої божественного промислу. Достатньо прозріти думкою лише те, що один і той же творець усього сущого — Бог, володіючи всім, усе спрямовує до добра... Будь-яке зло залишається поза межами його володінь. Ось чому все те зло, що ним, як тобі здається, переповнений світ, ти й не вважав би злом, якби лишень міг озирнути задуми провидіння" (IV. P6).

Усякі ж людські дорікання Богові за те, що він усе ж допускає існування в світі зла та багатьох пороків, як вважає Філософія, безпідставні і лише свідчать про недосконалість людської природи, яка й зумовлює подібне бачення світу. Насправді ж людина не є гріховною істотою, бо реально має в собі божественне начало: "До найвищого блага, що рівно ж лихим, як і добрим доступне, ті й інші прямують по-різному". Інша річ, що є чимало людей, нездатних осягнути те, до чого мають природні нахили, виявляють безсилля, стають легковажними, збиваються з дороги найвищого блага і, отже, потрапляють у тенета зла (IV. P2). Власне кажучи, найбільше лихо людини в тому, що вона забуває про свій найвищий першопочаток, про свою причетність до блага. Звідси походять і всі її духовні драми та муки.

Фактично, цим Боецій визнає моральне значення людських вчинків і водночас усуває суперечність між жорсткою детермінованістю Божим провидінням людських вчинків і очевидним існуванням у людини свободи вибору. Врешті-решт, на його думку, до найвищого блага можуть дійти і добрі, і лихі люди, та якщо перші хочуть його осягнути, плекаючи високі чесноти, то другі — через задоволення своїх порочних пристрастей, що їх природа аж ніяк не дарувала їм для осягнення блага.

Тому Боецій вважає, що розумна людина не може бути нещасливою чи страждати. Адже вона своїм розумом, силою волі, глибоким розумінням власного земного призначення може переносити будь-які тяжкі удари долі, осягнути найвище благо і наблизитися до нього.

Важливим є міркування Боеція й про те, що, як видається, злочин та порок часто лишаються безкарними. Насправді, як підказує йому Філософія, це зовсім не так. Справа в тому, що сам злочин чи порок — це вже і є кара, тяжке моральне покарання, внаслідок якого людина щасливою бути не може. Тобто нагородою доброму є його доброта, а покаранням злочинцю є його зло. За таких обставин, як вважає Боецій, співчувати треба людям порочним, а любити — справді добрих і чесних.

Точка зору Боеція в цьому питанні виразно перегукується, а то й збігається з ідеями його великих античних попередників — Сократа, Платона, Цицерона та римських стоїків, які намагалися утвердити абсолютний статус добра в цьому світі і заперечити існування в ньому зла.

У дуже важливу проблему мислитель виокремив у цій книзі й питання співвідношення долі (Fatum) і провидіння. Йдеться про те, що, як твердив Боецій, усе, що існує, мусить мати свої причини, порядок, форми, які походять від незмінного божественного розуму. Тобто в подібний спосіб визнається субстанційна основа буття, якою і є Бог чи його розум (Inteligentia). І якраз цей розум, як міркує далі Боецій, характеризується тим, що він "із вершин своєї простоти... визначає розмаїття всього сущого. І те розмаїття, коли на нього дивитись у самій чистоті божественного розуму, називається провидінням. А коли те провидіння розглядати у його стосунку до всього того, що божественний розум рухає, що він упорядковує, то воно, те провидіння, ще звичаєм стародавніх, названо "долею" (IV. P6).

Провидіння за таких умов є своєрідною моделлю породження буття чи навіть парадигмою, згідно з якою йде творення світу речей і предметів. "Провидіння, — зауважує він, — це сам божественний розум, найвище начало, чільний розпорядник усього сущого" (IV. P6). Схоже на те, що тут позиція Боеція помітно перегукується з Платоновою, у якого, як відомо, світ ідей є взірцем, оригіналом, а світ речей — лише їхньою "копією" чи "тінню".

А вже визнавши божественний розум у якості провидіння, Боецій окреслює і зміст наступного поняття — "доля": "Доля — це властивий мінливим речам розпорядок; за його допомогою провидіння пов'язує все суще належним порядком. Провидіння рівною мірою охоплює назагал усе — хай воно різноманітне, хай безконечне. Доля ж розпоряджається поодиноким — розподіленим щодо місця, форми й часу" (IV. P6).

Відтак доля у Боеція також є космотворчим принципом, призначення чи функція якого — забезпечити реалізацію Божого плану світобудови у часі й просторі, тобто у площині реального земного буття. Вона — інструмент провидіння, проекція останнього на світ, чиє виникнення й становлення відбувається згідно з вищою мудрістю Творця. "Провидіння і доля, хоч вони й різні, але взаємозалежні поняття. Порядок, що його являє доля, випливає з простоти провидіння" (IV. P 6).

Для автора "Розради" доля пов'язана не з сутністю, а з існуванням, зі світовою реальністю. Звідси випливає: "Все, що підлегле долі, підлегле й провидінню, а йому — сама доля; проте дещо, підпорядковане провидінню, все ж перевищує ту сув'язь, що її сплітає доля" (IV. P6).

І, нарешті, доля — і життя людини, спосіб її поведінки: як зіставити їх? Адже вона буває то щедрою, благою, то жорстокою, холодною, бездушною; якоїсь миті дарує щастя, задоволення, а іншої — приносить горе, зло, страждання. Боецій у даній ситуації звертається до ідеалу стоїчного мудреця, який здатний силою розуму та власною життєвою мудрістю не тільки чітко збагнути драматизм обставин чи навіть трагізм долі, а й стійко переносити всі прикрощі та випробування і знаходити вихід із будь-яких труднощів та небезпек. Ось чому Філософія прямо каже своєму обранцеві: "Хто розумний, той не повинен нарікати на випробування, що їх завдає йому Фортуна, як хоробрий воїн — на клич сурми. Для обох же труднощі дають змогу показати, хто на що здатний: один — у бойовій славі, другий — в укріпленні мудрості" (IV. P7).

Фортуна, таким чином, як вважає Боецій, є найвищим духовно-моральним випробуванням людини на людяність, стійкість духу, розсудливість, поміркованість та осмислену активність. Тому зовсім не парадоксальним видається його міркування про те, що якраз через долю стає можливим усунути зі світу всяке зло і знову навернути людину до найвищого блага. "Мусите вести, — зауважує Філософія, — жорстоку духовну боротьбу з Фортуною в обох її поставах: із суворою — аби не занепасти у нещасті; із прихильною — аби не зіпсуватись у щасті... Ваше щастя — у ваших руках: яким захочете, таким його для себе й зліпите" (IV. P7).

І, нарешті, осмислюючи в четвертій книзі "Розради" взаємозв'язок людини, долі та провидіння, Боецій саме людині відводить особливе місце в ієрархії земних істот. Він насамперед виокремлює в ній здатність до постійного духовного вдосконалення, внутрішнього оновлення та інтелектуального зростання, що відбувається через знання і мудрість (філософію), які й відкривають її духовну сутність, моральність, розумність та забезпечують можливість уникати ударів долі, зберігати особисту свободу і в такий спосіб прилучатися до найвищого блага, до Бога.

Крім того, необхідно пам'ятати, що Боецій, поділяючи ідеї неоплатоніків та схиляючись до вчення отців церкви, однозначно визнає в людині образ і подобу Бога. Тому й усі її прагнення, на думку Боеція, повинні виходити за межі земного, химерного, минущого і суєтного. Людина здатна піднести свою думку до Неба, до Творця — у цьому і є її найвище призначення, — твердить мислитель.

До речі, маємо збагнути й те, що саме на початку VI ст. Боецій вперше дав визначення людини як особистості, тобто "раціональної неподільної сутності". Це визначення залишалося головним протягом усього Середньовіччя, зокрема його прийняв і Тома Аквінський, надавши йому безсумнівно релігійного забарвлення. Реальне ж значення

цього поняття у Боеція відтворювало насамперед раціональні засади буття людини, а з іншого боку — і її вищу духовну сутність та богоподібність.

І, нарешті, в п'ятій книзі "Розради", що містить своєрідне продовження міркувань мислителя над попередньою проблематикою, особливу увагу зосереджено на проблемі сумісності провидіння і свободи людини. Однак перед цим Боецій робить спробу чітко окреслити зміст і сутність поняття "випадковість", "випадок", які певним чином пов'язані з поняттям "фатум". "Я хотів би, зокрема, — мовить Боецій до Філософії, — знати твою думку щодо випадку: чи взагалі він існує, а якщо так, то як його окреслиш?" (V. P1).

Філософія ні на мить не забарилася з відповіддю на задане їй запитання. Вона мовить своєму обранцеві, що Фортуна лише позірно, в людській уяві видається вічно мінливою, а її дії виглядають випадковими. Насправді ж, — і це головне, — Фортуна є вищим проявом порядку, ладу і в природі, і в людському житті. Вона повністю виключає наявність будь-якої сліпої випадковості чи випадку, які б визначали чи то долю світу, чи долю окремої людини. Насправді ж, — зауважує Філософія, — всі уявлення про випадковість лише засвідчують людське незнання конкретних і реально існуючих причин певних подій та явищ.

На доказ своєї правоти вона наводить відому ще грецьким натурфілософам ідею про те, що все, що існує, має свою причину існувати і "ніщо не виникає з нічого" (V. P1). Окрім того, вона звертається ще й до Аристотеля, який дуже чітко розтлумачив зміст поняття "випадковість": "Коли щось робимо, — пише він, — з визначеною метою, а з якихось причин отримуємо щось інше, — оте й називаємо випадком; хтось, наприклад, перекопує землю, щоб обробити поле, а викопує золото. От і вірять, що трапилось це волею випадку, і все-таки — не з нічого. Бо ж і ця знахідка має свої, власні причини; їхній непередбачуваний, негаданий збіг якраз і створює враження, що діє тут випадок. Адже, якби рільник не копав землю, а власник скарбу не зарив його саме в тому місці, то золото так і не було б однайдене" (V. P1).

Врешті-решт, Боецій переводить свої міркування в русло осмислення проблеми свободи волі людини: чи є вона можливою за умов панування у світі провидіння і долі? Відповідь Боеція ствердна. Людина як розумна істота, а саме такою визнає її мислитель, наділена свободою волі і, отже, здатна свідомо робити свій вибір.

Прямим і очевидним виявом свободи людини є насамперед факт добровільного прийняття нею того божественного ладу чи порядку, що встановлений у світі, а також і її особиста участь у ньому. Звідси походить висновок: "Щодо людських душ, то вони, певна річ, вільніші тоді, коли перебувають у спогляданні божественного розуму, менш вільні,

коли занурюються в тіло, а ще менше — коли земні члени мов ув'язнюють їх у собі. Але найганебніший вид рабства — коли, віддавшись порокам, душа втрачає владу над власною розсудливістю" (V. P2).

Останньою проблемою, що також турбувала мислителя, було питання: як сумістити свободу людини з абсолютним знанням, яким наділений Бог. Адже, якщо прийняти, що Бог знає все заздалегідь, знає майбутнє, передбачає хід життя людини, то хіба вона є вільною у своєму виборі? "Якщо з верховин вічності він знає заздалегідь не лише все, що звершили люди, а й їхні помисли й бажання, то яка ж тоді може бути вільна воля? Бо ж неможливим є існування чи то вчинку, чи бажання якогось, окрім тих, що їх передчуло непомильне божественне провидіння" (V. P3).

І в цьому випадку Боецій твердить, що жодне знання, зокрема й божественне, аж ніяк не заперечує людської свободи. Йдеться про те, що ми маємо справу з попереднім знанням чистого розуму, а не з якоюсь абстрактною необхідністю чи непорушним світовим законом.

Це знання є своєрідним загальним планом світобудови і одвічно перебуває у розумі Бога. Щоправда, він утримує його лише як знання про теперішнє, бо вічність буття Божого не знає ні минулого, ні майбутнього. Конкретно кажучи, зауважує він: "Змогу сприймати все суще, як таке, що присутнє водночас, Бог отримав не з того, що станеться в майбутньому, а лише із власної безпосередньої простоти... Адже сила цього знання, що все охоплює наявністю свого розуміння, сама встановлюючи міру всьому сущому, нічого не запозичує у наступних речей" (V. P6).

Таким чином, майбутнє присутнє в сутності Бога, і його передбачення чи навіть бачення всього в теперішньому не визначає особливої чи безумовної необхідності впливу на саму природу чи на стан подій, у такий спосіб, що поки чогось не сталося, воно може й не статися, і поки людина чогось не вирішила, вона може ухвалити й протилежне рішення.

В цілому ж Боецій вважав, що людина є вільною у своєму виборі доти, доки не здійснила його, а вже після того її свобода обертається необхідністю і, отже, переходить у вічність.

Завершальним акордом "Розради" Боеція є його слова про те, що людина, наділена свободою, є істотою розумною, а тому сама творить свою долю, здійснює вибір власного життєвого шляху і може протистояти будь-яким ударам долі. А це можливе за умов, коли вона одвернеться від пороків і, плекаючи свої чесноти, спрямує свій дух угору, до слушних уповань, підніме до висот покірні молитви.

Ми бачили, що докази для своїх тез Боецій брав з античних джерел і в "Розраді від Філософії" жодного разу не звернувся до джерел християнських. Проте католицька церква не лише схвально поставилася

до його чільного твору, а й канонізувала Боеція (під ім'ям Северина) як мученика, жертву напівграмотного тирана Теодоріха, прибічника аріанської єресі.

Серед визначних постатей перехідної епохи від античності до Середньовіччя першорядна роль належить великому мислителю Северину Боецію, якого називали згодом "латинським Аристотелем", "Учителем", "світильником розуму". Так, один із найвизначніших теоретиків музики XV ст. Адам Фульдський кидав докір своїм учням: "О нещасні, вони, очевидно, не знають, чого навчав Боецій!"

Франческо Петрарка називав Боеція "найбільшим наставником мудрості та найвищої моральності", що її він дарував людям з великою теплотою та щирістю. Як уже згадувалося, надзвичайно високо оцінював творчість і саму постать Боеція великий Данте ("Рай", X, 124—129); у своїх творах він не раз посилався на "Розраду" і переказував слова Боеція. Найвідоміший із цих переказів — вигук Франчески да Ріміні ("Пекло", V, 121—123):

...Немає більшого страждання,
Як щастя дні у горі споминати.
(Переклад П. Карманського та М. Рильського)

Творча спадщина Боеція давала наснагу таким великим мислителям, як Тома Аквінський, Альберт Великий, Роджер Бекон, П'єр Абеляр та багато інших: усі вони зазнали впливу Боецієвих ідей.

Невідомий поет невдовзі після трагічної смерті автора "Розради від Філософії" зробив на його могилі напис: "Тут спочиває Боецій, тлумач і улюблений учень Філософії, який сягнув слави, що знялася до зірок. Його величає Лаціум (Рим), за ним тужить знедолена Греція. Але ти не загинув від жахного злочинства тирана. Твоє тіло належить землі, але ім'я переживе віки!" Пророчі й несхибні слова поета!

Володимир Кондзьолка

РОЗРАДА ВІД ФІЛОСОФІЇ

Книга перша

I. M1

Я, хто у розквіті сил укладав, було, твори пісенні,
Нині — печальну, на жаль, мушу плекати струну.
Ось і тепер, що пишу, — те нашіптують тужні Камени,
Справжні по лицях струмлять муз елегійних плачі.
Жоден, що душу зморожує, страх, їм не став на заваді:
Не відреклися мене: йдуть, куди шлях мій проліг.
Слава колишня моя, моїх літ молодеча окраса —
Щиро втішають того, хто похиливсь, посумнів.
Гостя неждана-бо йде — заохочена лихами старість,
Біль, мов у власне житло, владно у неї вселивсь.
Якось уся водночас головою сивінь розпливлася,
Втратило тіло снагу, шкіра, зів'явши, дрижить.
Смерть — добро для людей, коли не впадає раптово
В юність, — коли її ждуть і своєчасна вона.
О, як часто, глуха, відвертається від нещасливих,
Їм відмовляє вона сплакані очі закрить!
Поки зрадливим добром мене забавляла Фортуна,
Смертна година ураз ледь не окрила мене.
Нині ж, обличчя лукаве своє окутавши в хмару,
Знуджує, мучить мене тим осоружним життям.
Що ж ви так часто на щастя моє задивлялися, друзі?
Хто так упав, той не міг впевненим кроком іти.

I. P1

Поки я так ось сам із собою подумки розмірковував і, довіряючи стилосові, списував ті слізні жалощі, наді мною, здалось мені, стала вельми поважна з виду жінка з палаючими й над людську змогу проникливими очима; вона променіла самим життям, його невичерпною снагою — хоча й віком була настільки сповнена, що ніяк не вірилось, аби належала лиш нашому часові, ще й зросту невиразного. Бо його мірою то із звичайними людьми рівнялась, а то, було враження, маківкою торкалася неба; підняла б голову вище — заглибилася б у нього, й марно було б задивлятись угору, щоб її вздріти. Були на ній шати із незнищенної, хоч із найтонших ниток з надзвичайною май-

стерністю виготовленої тканини; ті шати, як я дізнався потім, сама ж вона й зіткала. На них, як ото на задимлених картинах, лежала мовби поволока занедбаної давнини. На їхньому нижньому краї можна було прочитати вигаптуване грецьке П, на верхньому — вирізьблювалась Θ, а між тими двома літерами впадали в вічі подібні до драбини східці, що ними можна було піднятися від нижньої аж до верхньої літери. Але ту її одежу наче якісь насильницькі руки і рвали, й розтягали, хто скільки вхопив, окремими шматками. У правиці вона тримала книги, в лівиці — скіпетр.

Тільки-но зауважила, що побіч мого ложа стоять поетичні Музи й до моїх плачів ще й слова достосовують, дещо аж із виду змінившись:

— Хто це, — гнівно блиснувши очима, мовила вона, — хто це дозволив, щоб ті блудливі лицедійки наблизились до хворого, таж вони не тільки жодними засобами не полегшують його страждань, а ще й підживляють їх солодкою отрутою. Ось хто безплідним будяччям пристрастей глушить багате плодами жниво розуму, не звільняючи людську душу від хвороби, а лише призвичаюючи до неї! Ще ж якби ваші ласки, а на це ви поквапні, ввели в оману когось із неуків, то, гадаю, перенесла б я це не так важко, бо ж мої старання не були б тут ушкоджені, а от його, вихованого на вченні елеатів і академіків!.. Забирайтеся ж геть, погибельні своєю солодкістю Сирени, й моїм Музам залиште пов'язані з його лікуванням та оздоровленням турботи!

Так ото зганьблена, потупилась собі під ноги юрба Муз і, зрадивши рум'янцем сором, полишила, засмучена, пороги моєї домівки. Я ж крізь пелену сліз не в змозі розпізнати, ким є та на диво владна жінка, й сам сторопівши, не підводячи від землі погляду, мовчки став дочікуватися, що діятиметься далі. Вона ж, наблизившись, сіла скраєчку мого ложа і дивлячись на моє обтяжене журбою, похнюплене обличчя, такими віршами стала мені дорікати за моє душевне сум'яття:

I. M2

О, як хутко, поринувши у прірву,
Розум хиріє; згубивши власне світло,
В темінь зісковзує, дна її сягає —
Хай лише в потоці вітрів низинних
Розростеться в безмір турбота вбивча!
Муж ось цей колись, озирнувши небо,
Думкою пускавсь на шляхи висотні
Тіл, які пливуть у сіянні сонця,

Приглядавсь до місяця змін чергових,
До зірок мандрівних, що ген у небі
Кругойдучі, дальні путі верстають —
Кожну з них зумів у число замкнути;
Хто шукав причин — через що турбує
Моря простір грізне дихання бурі;
Що то за подув земним несхитним кругом
Крутить; чому, в гесперійську хлань упавши,
Знову з рожевості дня зоря зринає;
Що так весну впогіднює, щоб ряхтіла,
Мов у намисті, земля рожевим квітом;
Із чиєї ласки плодами щедра осінь
Соком обтяжує виноградний кетяг;
Той, хто думкою звик іти в глибинне,
Що в природі, в різні всього причини —
Ось він: ницьма впав при погаслій мислі,
Вколо шиї в нього — ланцюг важенний,
Не зведе чола у важкій задумі,
Напівмертвий, в тупу потупивсь землю.

I. P2

— Але тепер пора для лікування, а не для нарікань, — мовила вона. А відтак, не відводячи від мене пильного погляду: — Та невже ж це ти, кого я вигодувала колись своїм молоком, виплекала своєю поживою, щоб укріпити в мужності й силі духу? Я ж подала тобі таку зброю, яка слугувала б нездоланним захистом, якщо б сам ти одразу ж її не відкинув. Не впізнаєш мене? Чому мовчиш? Із сорому чи з оторопіння? Воліла б, якби із сорому, але, бачу, ти таки сторопів.

Коли ж зауважила, що я не лише замовкнув, а наче й онімів, легко торкнулась рукою моїх грудей.

— Нема тут, — мовила, — жодної небезпеки, бо страждає він летаргією, звичайною недугою тих, у кого розум піддався омані. Він наче забувся на якийсь час. Легко прийде до тями, хай лиш упізнає мене. А щоб упізнав, то хоч трохи обітру йому затуманені всілякими марнотами очі.

Мовила й складкою поли осушила рясну сльозу, що набігала мені на зір.

I. M3

Мов розчахнулася ніч — і покинула мла мене тут же,
Й зіркістю знов заіскрилися вічі мої.

Так, коли Кавр налітний наганяє похмуру негоду
І зависає над нами дощів пелена,
Сонце в них тоне й хоча не прийшла ще на зорі година —
Рине на землю безобрійна ніч із висот.
Хай, проте, вдарить Борей, з фракійських печер увільнившись,
І щоб не вадили дневі, запори зіб'є —
Сяйво явивши нараз, постає в своїй славі промінній
Феб — і вражає зіницю людську його блиск.

I. P3

Так і я, коли розвіялися хмари смутку, дихнув небом і зосередив увагу, щоб розпізнати з обличчя мою цілительку. Отож коли, звівши очі, я зупинив на ній погляд, то одразу ж упізнав свою годувальницю, що піклувалася мною, відколи я ще хлопцем був, — Філософію.

— І навіщо, — запитав я, — о наставнице всіх чеснот, навіщо, злинувши із високостей, ти завітала в пустельне житло вигнанця? Чи не для того, щоб і самій поряд зі мною, оскарженій, зазнати брехливих звинувачень?

— Чи могла б я, — одмовила, — чи могла б я, мій вихованцю, залишити тебе наодинці із тим тягарем, що його навалили на тебе ненависники навіть самого мого імені?.. Хіба ж то чувано, щоб Філософія покинула невинного на дорозі, дозволила йому йти самому, без супроводу? Хіба ж я побоялася б чиїхось звинувачень, якогось лихого випадку жахнулася б? Чи, може, ти вперше зрозумів, що за поганих звичаїв мудрість — у небезпеці? Хіба й у давні часи, ще перед віком нашого Платона, я не вступала, й то не раз, у рішучій двобій із зухвалою глупотою? А ще ж за Платонового життя його вчитель, Сократ, хіба не за моєї підтримки так славно взяв гору над несправедливою смертю? А згодом, коли юрба епікурейців, стоїків, а з ними й інші, кожен для себе, поривались насильно привласнити його спадок, вони й мене, попри мої оклики та спротив, тягли, мов ту здобич, а шати, що я сама їх, своїми ж руками зіткала, розірвали й, поодривавши од них шматки, пішли собі геть, гадаючи, що й мною повністю заволоділи. От і сталося так, що дехто через нерозважність, запримітивши на них рештки мого вбрання, почав вважати тих філософів за моїх свояків і тим самим піддавсь облуді темного люду. Коли б ти не знав ні про вигнання Анаксагора, ні про отруту для Сократа, ані про Зенонові муки, бо ж не з наших країв ті люди, то таки міг чути про Канія, Сенеку, Сорана, адже пам'ять про них і свіжа, й голосна. Усі ж вони загинули не через щось інше, а саме через те, що, перейняті моїми настановами, видавались вкрай неподібними до запопадливих нечестивців. Тож годі диву-

впнся, що в тому житейському морі, звідусіль налітаючи, нас шарпають бурі; нас, чиє покликання — дратувати поганців. І хоча сили їхні незчисленні, все ж ними належить знехтувати, бо жоден вождь їх не веде, — пориває блуд і супутниця блуду — нестяма. І якщо, рушивши бойовим шиком, ті сили таки добре на нас наляжуть, то наша провідниця, стягнувши своє вояцтво до укріплення, залишить ворогові для грабунку всілякі речі — надаремний вантаж. А ми, не стримуючи сміху, дивимося згори на те, як вони навперебій розхапують усякий непотріб, — сміємося, захищені від того грабіжницького шалу таким валом, що розгонистим напасникам не варто й сподіватися його здобути.

L M4

Хто плекав у житті погідність духу,
Брав під ноги жорстокий вирок долі,
Й у хмурні її, і в погідні вічі,
Не зморгнувши, дивився, незворушний, —
Не схитнуть його ні потуги моря,
Що стрімкою хвилею з дна скипає,
Ні вогні, що ними Вулкан раз по раз
Мов із пращ, із печей димлячих мече,
Ні посланці небес — палючі стріли,
Що зазвичай в найвищі цілять вежі, —
То чи варто нещасним так тремтіти
Від безсилого гніву злих тиранів?
Не плекай сподівань, страхів не відай —
Тим і виб'єш із рук тирана зброю.
Хто ж чи прагне чогось, чи то боїться,
А воно і хистке, й не нам належне,
Щит пускає він із рук і, збитий з місця,
Сам кує собі, — щоб тягти, кайдани.

L P4

Чи відчуваєш ті слова, чи западають вони в твою душу, а чи — *осел перед лірою*[1]? Чому плачеш? Чому спливаєш слізьми? *Розказуй усе, не приховуй своїх думок*[2]. Якщо сподіваєшся на моє лікування, то мусиш відкрити рану.

Тоді, скріпившись духом, я мовив:

[1] Тут і далі виділені в перекладі фрази в Боецієвому оригіналі подаються грецькою мовою: ' 'Ονος λύρας (грецьке прислів'я).

[2] 'Εξαύδα μὴ κευθε νοῷ (Гомер, "Іліада", I, 363).

— Чи й досі ще потрібні ті заклики? Невже мало промовляє звернена проти нас ота жорстокість долі? Хіба не вражає тебе вигляд самого місця? Хіба ж це та бібліотека, що її ж сама обрала ти за найзатишніший закуток у моєму домі, де так часто вела зі мною бесіди про знання людських та божественних речей? Чи такий був мій вигляд, моє обличчя, коли я проникав разом з тобою в таємниці природи, коли ти шпичкою окреслювала шляхи зірок і коли мої звичаї, весь устрій мого життя ти достосовувала до зразків небесного порядку? То така мені нагорода за те, що йшов за тобою? Сама ж устами Платона ти освятила вислів, що вельми щасливою була б держава, котрою керували б віддані мудрості люди, або коли б її правителі були схильні до мудрості. Устами цього ж таки мужа ти переконувала, що необхідність, чому саме мудрі повинні займатися державними справами, в тому, щоб нечестивці й негідники, взявши полишене їм державне кермо, не стали б мором і загибеллю для добрих людей. Тримаючись тієї поважної засади, котру перейняв від тебе під час усамітнених занять на дозвіллі, я запрагнув застосувати її в ході управління суспільством. Свідками — ти і Бог, котрий посіяв твої зерна в уми мудрих: ніщо інше, окрім бажання прислужитись усім добрим людям, не спонукало мене взятися до державних справ. Звідси важкі й непримиренні суперечки з негідниками, звідси, як наслідок свободи моїх переконань, — обурення можновладців, на що я не зважав, коли йшлося про захист права.

Скільки разів я ставав на дорозі Коніґасту, коли той зазіхав на майно безборонного; скільки разів збивав пиху управителеві королівського двору Триґвіллу, коли той задумував чи вже брався звершити якесь беззаконня; скільки разів щитом своєї влади я захищав від небезпеки нещасних, яким допікали постійні оббріхування через безкарну й невситну жадобу варварів! Ніхто й ніколи не зміг відвернути мене від права, аби звернути до безправ'я. Коли маєтки провінціалів були зруйновані і самочинними грабіжниками, і державними податками, мене це вражало нарівні з тими, хто постраждав. А коли під час жорстокого голоду було запроваджено важку, неможливу для виконання закупівлю хліба, що могло розорити Кампанську провінцію, то, рішуче виступивши задля загального добра проти преторіанського префекта, я домігся, аби ту справу розглянув король, через що й скасовано було закупівлю. Консуляра Павліна, чий статок ось-ось мали поглинути зухвалі палатинські пси, я вихопив таки з самих роззявлених пащ. А щоб не зазнав кари упереджено оскаржений консуляр Альбін, я наразив себе на ненависть виказувача Кіпріана. Чи не достатньо тієї ворожості, що зусібіч мов шкірилася на мене? Зате в інших я мав би знайти якусь безпеку, якої, бувши при дворі і ревно дбаючи про справедливість, я так і не знайшов, аби бути в безпеці.

Які, одначе, нашіптувачі підставили мені ногу? Один із них — Василій, котрого у свій час вигнали із королівської служби, а донести на мене спонукали його грошові борги. Щодо Опіліона й Ґауденція, то за незліченні й заплутані злочини королівська влада звеліла їм податись на вигнання; коли ж ті, не бажаючи підкоритися, вдались до святого храму, під його захист, і коли про це довідався король, то видав наказ, — що хай лишень у визначений день не покинуть місто Равенну, то будуть звідси вигнані вже з тавром на чолі. Що, здавалося б, іще можна додати до тієї суворості? А все ж, коли цього ж таки дня вони нашептали на мене — донос був прийнятий. То що ж? Чи то мої вчинки до того прислужилися, чи винесений незадовго перед тим вирок раптом справедливим зробив обвинувачів? Чи так уже й справді Фортуні не соромно від того, коли стали поряд звинувачена невинність і — підлість обвинувачів?

Запитуєш мене, в чому, врешті, мене звинувачено? А в тому, що я хотів урятувати сенат. У який спосіб? Звинувачують мене в тому, що я перешкодив наклепникові представити документи, за якими сенат начебто образив величність. Що з цього приводу, наставнице, думаєш? Мав я відректись од злочину, щоб тебе не осоромити? Але ж сенатові я і бажав, і ніколи не перестану бажати добра. Зізнатися?.. Але ж це означало б, що я поступився наклепникові. Чи, може, назву злочином бажання порятувати сенатський стан? Хоч саме він своїми рішеннями щодо мене подав це як злочин. Але розсудливість, що й для себе є завжди брехливою, все ж не може перекрутити справжні заслуги: йдучи за Сократом, я вважаю, що негоже ні істину приховувати, ані потурати брехні. Чи справедливо я вчинив — залишаю на суд тобі й мудрим людям. Що ж до самих подій, правдивого їх перебігу, то все це, аби не пройшло повз увагу нащадків, я доручив стилосові й пам'яті. Бо чи варто говорити про підробні листи, що звинувачували мене у сподіванні на відновлення римської свободи? Відвертий підступ одразу ж став би явним, якби я міг скористатися зізнанням самих наклепників, а воно має неабияку вагу в усіх судових розглядах. А втім, на яку ще свободу можна було сподіватися? Якби ж то хоч якась лишилася! Я б тоді відповів словами Канія, які він виголосив, коли дізнався, що Ґай Цезар, син Ґерманіка, звинуватив його у причетності до змови проти себе: "Якби я про це знав, то ти б не знав". У тій справі не так мене дійняв жаль, коли я нарікав на лиходіїв, що завзялися проти чесноти, як уразив подив — що сподівалися здійснити свій задум. Бо хотіти поганого — це, сказати б, наш недолік, а от могти заподіяти невинному все те, що б не замислив проти нього лиходій, та ще й на очах у Бога, — це вже видається страхітливим. Тому-то аж ніяк не назвеш несправедливим питання одного з твоїх приятелів: "Якщо Бог існує, то звідки зло? Якщо ж ні — то звідки добро?" Та хай би вже личило

безличним, що прагнуть крові усіх порядних людей та цілого сенату, звести зі світу й мене, адже бачили, як я став на захист чесних людей і сенату. Та чи заслужив я на це від самих же сенаторів? Гадаю, ти пам'ятаєш, оскільки, й сама, бувши там, ти вказувала, що маю говорити, що чинити; пам'ятаєш, кажу, як то було у Вероні, — колись король, маючи намір позбутись не бажаних собі людей, намагався звалити на весь сенат адресоване Альбінові звинувачення в образі величності, — з якою зневагою до власної безпеки я виступив в обороні сенату? Знаєш і те, що я кажу правду і що ніколи нічим не похвалявся. Бо так уже воно є: що більше, виставляючи напоказ якийсь свій вчинок, цінуємо його, то меншає того, потаємного, чим дорожить наше власне сумління. Але ти бачиш, якого ужинку діждалася моя невинність: замість нагороди за справжню чесноту — кара за нескоєний злочин. І настільки те визнання моєї провини з'єднало суддів у їхній суворості, що не закралася жодному з них і думка чи то про властиву людській вдачі схильність до помилки, чи про хисткість людської долі взагалі. Навіть якби мене звинуватили в тому, що я намислив пустити з вогнем святі храми, чи нечестивим мечем вигубити їхніх служителів, а чи намірявся винищити увесь чесний люд, то й тоді вирок було б винесено після його обговорення на судовому засіданні й у присутності звинуваченого. Нині ж, без права голосу й захисту, віддалений на п'ятдесят миль, чекаю смертної кари з конфіскацією майна лишень за те, що докладав зусиль, аби порятувати сенат. Але чи можна звинуватити того, хто спромігся на такий переступ?

Та й самі наклепники бачили ціну такого доносу. І тоді, аби додати сюди чорноти хоч якогось злочину, вигадали, що я через марнославство заплямував своє сумління ще й оскверненням святинь. Але ж і ти, з ким я зріднився, прогнала з оселі моєї душі будь-який потяг до минущих речей, і під твоїм поглядом не могло бути місця для святотатства. Щоденно-бо ти вкраплювала у мої вуха, у помисли оте піфагорейське *"Наслідуй Бога"*[1]. І негоже було мені вдаватися по допомогу до ницих людей, мені, кого ти плекала з такою досконалістю, щоб уподібнити Богові. Врешті, непорочна серцевина дому, коло найпоштивіших приятелів, бездоганний і рівно ж, як і ти, гідний пошани тесть захищають мене від будь-якої підозри щодо цього злочину. Але — страшно мовити! — мій злочин, саму близькість до подібного лиходійства мої обвинувачі пов'язують із тим, що я перейнятий твоїми настановами, вихований на твоїх звичаях. Мало того, що твоя повага нічим мені не допомогла — моя кривда ще й тебе вражає. А тут мої нещастя вивершуються ще й тим, що люд назагал бере до уваги не дієві заслуги, а щасливий випадок, лише те називаючи здобутком, на що кому пощастило. Ось чому доброго імені позбуваються передусім нещасливці. Які

[1] Ἕπου θεῷ (засада піфагорейської школи).

то нині поголоси ходять серед народу, скільки-то різних суперечностей — соромно й згадувати! Сказав би лишень: найприкріший тягар, яким припічує Фортуна — це те, що нещасним, хай-но їх звинуватять у злочині, ніхто й не поспівчуває: що, мовляв, заслужили, те й мають. От і я, хто втратив усі блага, кого позбавили державних посад, заплямували обмовою, — понів кару за добродійство. І, здається, бачу жахливі кубла злочинців, що купаються в насолоді й веселощах, бачу нову жертву, яку знову заганяють у кут підступними наклепами; чесних — які, жахнувшись учиненої мені кривди, простерлись ницьма; нечестивця — кому відваги до злочину додає безкарність, а поквапності до нього — нагорода; невинних — що позбавлені не лише безпеки, а й самого захисту. Як тут не окликнути?

L. M5

Творче зоряноликого світу,
Ти з віку на вік із трону свого,
Крутежем обертаючи небо,
Вчиш світила законам коритись,
Щоб, то повнею ставши навпроти
Свого брата промінного, Люна
Мерехтливі затьмарила зорі,
То, побліднувши, ближча до Феба,
Лиш окрайцем ледь проглядала.
Ти, хто з першим подихом ночі
Допильнує, щоб Геспер заблиснув,
А там — Люцифер вже бере віжки,
Перед Фебом бліднучи знову.
В листоплинній зими прохолоді
Світло денне вкорочуєш ти,
А настане спекотливе літо —
Квапиш ночі коротку годину.
Врівноважуєш рік різноликий:
Обриває Борей сухе листя,
А Зефір — вже зелене леліє.
Що Арктур засіяним бачив,
Палить Сиріус — вже буйноросле.
В межах припису все споконвіку
Свого місця тримається й плоду.
Ведучи все второваним шляхом,
Лиш людей чомусь, їхні діяння
Не береш під свій розсуд, державцю.
Бо чому ж перемінна Фортуна

Таку гру завела, що невинних бере
Під п'яту, кого ж треба карати,
Того кара належна минає?
І чому лихі звичаї — на висоті:
Гне злочинець порядному шию?
Мов у схові чеснота, загнана в тінь,
Світло — в темряві; чесну людину —
Злодій карає.
Ані кривоприсяга не шкодить лихим,
Ні брехня в позолоченій шаті.
Їм аби свою силу пустити в хід, —
Перед нею ж довкіл народи тремтять, —
Їм аби владарів покоряти.
Тож поглянь на ту землю нещасну,
Ти, хто злагоду світу сплітає!
В ньому й ми — не нікчемна частка,
Хоч доля нас хвилею грізно б'є,
Погамуй же, керманичу, бурю!
Й тим законом, що небо незмірне
Порядкуєш, — скріпи ним і землю!

I. P5

Коли, вторуючи своєму болю, я пролепетав оті слова, вона, погіднолиця, не вельми зворушена моїми жалощами, мовила:

— Побачивши тебе сумним і заплаканим, я одразу ж упізнала в тобі вигнанця. Та якби не твої нарікання, то й не знала б, наскільки те вигнання далеке. Втім, хоч би на якій віддалі ти був од вітчизни, тебе не вигнано — ти заблукав. А якщо таки волієш, щоб тебе вважали вигнанцем, то ти сам себе вигнав, нікому й ніколи не дано змоги вчинити таку розправу над тобою. Якщо братимеш до уваги, з якої походиш вітчизни, де править не загал, як колись серед афінян, а засада: *"Єдиний державець, єдиний владар"*[1], який втішається численністю громадян, а не вигнанням, то коритись його повіддям, його правосуддю слугувати — це, власне, свобода. Хіба не знаєш найдавнішого закону твоєї держави, згідно з яким непорушною святістю є заборона карати вигнанням того, хто забажав у тій державі осісти? Адже той, хто перебуває під захистом її стін та укріплень, не має жодних підстав лякатися, що буде змушений піти на вигнання. Хто ж перестане бажати селитись там, той рівно ж перестане й цього заслуговувати. Тому-то не так вигляд місця, де перебуваєш, мене турбує, як твій вигляд: не стіни бібліотеки, прикрашені слоновою кісткою і склом,

[1] Εἷς κοιρανός, ἐστιν, εἷς βασιλεύς (Гомер, "Іліада", II, 204).

радше б воліла я бачити, а твоєї душі оселю, де я розмістила не книги, а те, що ціну кладе книгам — думки, що їх у ті книги я вклала. Ти правдиво сказав про свої заслуги щодо суспільного добра, а от щодо їхнього значення виклав небагато. Ти згадав усім відоме — як щодо тих закидів, що роблять тобі честь, так і тих, що тебе оббріхують. Цілком слушно вирішив, що про дії наклепників — злочини й підступи — розводитись не варто: все це й так на устах юрби, яка знає і більше, й краще. Ти від серця сипнув докорами сенатові за його несправедливість. Висловив усю прикрість за звернені на мене звинувачення, поплакав над скривдженим моїм іменем. Врешті, спалахнув болем і наріканнями супроти Фортуни, що така вона несправедлива у своїх нагородах за заслуги. Насамкінець, устами розгніваної Музи ти виклав побажання, аби й на землі панував такий же, як і на небі, погідний лад. Та оскільки на тебе впала ціла навала сум'ятних почуттів, а серце тобі розривають страждання, гнів і печаль, то з огляду на твій душевний стан ти ще не готовий до сильніших лікувальних засобів. Тому-то застосуймо спочатку легші ліки, аби те, що аж набрякло й затвердло від хвилювань, під лагіднішим дотиком могло, зм'якшившись, дати доступ гострішим лікам.

L. M6

В розпал літа, коли жахтить
Рак, сузір'я, якби сівач
Землю спраглу, розтріскану
Став зерном засівать рясним —
Не діждався б дарів ріллі,
В ліс по жолуді б мусив йти.
Так і в гай за фіалками
Не рушай, коли свище злий
Вітер з півночі, Аквілон,
Що аж сивіє поле.
Рук пожадливо не тягни
До лози виноградної,
Поки ґроно зелене ще.
Прийде осінь — пора, коли
Вакх дарами втішає.
Кожній року порі своє,
Їй властиве, заняття дав
Бог, тому не дозволено
В лад той вносити зміни.
Хто ж од тих, що накреслив Бог,
Зверне на бокові шляхи —
Той сумне візьме жниво.

I. P6

Але чи дозволиш поставити тобі декілька запитань щодо стану твоєї душі, аби я зрозуміла, в який спосіб маю тебе лікувати?

— На твій розсуд, — сказав я, — запитуй мене, про що хочеш, а я відповідатиму.

Тоді вона:

— Чи думаєш ти, що цей світ поривається кудись волею безглуздих випадків, а чи у нього свій керманич — розум?

— Ніколи й думка не промайнула у мене, — відмовив я, — що таку очевидну впорядкованість може приводити в рух щось необачне й випадкове. Навпаки, я переконаний, що світом керує його творець — Бог, і ніколи не настане такий день, який одвернув би мене від тієї правдивої думки.

— Авжеж. Ти й раніше мовив про це віршем, побиваючись над тим, що лише люди позбавлені божественної опіки. А що все інше кероване розумом, те годі піддати сумніву. Але — ну й диво! — як це при такому тверезому розумуванні ти все спотикаєшся?.. Втім, приглянуся пильніше, бо ж не знаю, чого тут бракує у міркуваннях. Скажи-но мені, — адже не сумніваєшся, що Бог керує світом, — якими, на твій погляд, є засади того керування?

— Щось не вловлю, — відповів я, — суті твого запитання, тож годі мені на нього відповісти.

— Невже ж, — відгукнулась, — я помилилася, що є у тебе якась прогалина, через яку, мов крізь розколину в утрамбованому валу, прослизнула в твою душу грізна сум'яттями хвороба? Скажи ж мені, чи пам'ятаєш, якою є мета всього сущого і на що спрямовані зусилля всієї природи?

— Колись я про те чув, одначе туга притлумила мою пам'ять.

— Але знаєш принаймні, звідкіль усе бере свій початок.

— Знаю, — підтвердив я, — що Бог є тим початком.

— Але як це може бути, що, знаючи початок, не відаєш кінцевої мети всього сущого? Така вже, проте, властивість сум'ятливих пристрастей: вони спроможні зрушити людину з місця, але наче з коренем її вирвати, від себе самої ж відділити, — на таке не здатні. А ще б я хотіла, аби ти ось на що відповів: чи пам'ятаєш, що ти — людина?

— Звісно ж, — подивувався я, — хто б того не пам'ятав?

— А що таке людина — можеш окреслити?

— Запитуєш, чи знаю, що я — розумна й водночас умируща істота? Знаю і визнаю, що я — саме така істота.

Вона ж на те:

— А ще щось інше, чим міг би ти бути, знаєш про себе?

— Не знаю нічого.

— Ось тепер, — мовила, — мені стала відомою чи не найважливіша причина твоєї хвороби: ти забув, щó ти таке, власне, є. Отож якнайповніше я з'ясувала причину твоєї хвороби, отже, й те, як мені взятися до порятунку твого здоров'я. Збентежений забуттям, що спіткало тебе, ти відчув біль — як вигнанець, що позбавлений усіх своїх набутків. Оскільки ж не знаєш кінцевої мети всього сущого, то через те всіляких негідників та злочинців маєш за могутніх і щасливих людей. Ти забув, які засади керують світом, от і вважаєш, що переміни долі — то наче блукання судна без керманича. І тих причин достатньо не лише для хвороби, а й для загибелі. Але, дякувати Творцеві, твоя природа ще не зовсім позбавила тебе надії на порятунок. Маю добрий засіб, принуку для твого зцілення: правильну, — сам же її плекаєш, думку про керування світом; він, на твоє переконання, підлягає не грі сліпого випадку, а лиш божественному розумові. Тож не бійся нічого: з тієї крихітної іскринки заблисне полум'я життя. Та оскільки ще не пора на сильніші ліки, — природа ж людської душі така, що, хай-но відступить од істини, тут же поринає у хибні судження, звідси — наче мла, що заважає їй бачити справжню природу речей, — якщо це так, то спробую ту млу дещо розвіяти, застосовуючи легкі, помірні засоби, аби, як тільки розтане морок перемінних почуттів, ти міг пізнати сяйво чистого світла.

L M7

Зорі, у чорну
Хмару вповиті,
Світла на землю
Слати не годні.
Тільки-но буйний
Австр, налетівши,
Море сколотить —
Лагідна хвиля,
Світла й прозора
Серед затишшя,
Враз каламуттю,
Брудом постане
Перед очима.
Так і стрімливу
Воду, що рине
З урвищ високих,
Брила зустрічна,
Скелі уламок,

Спінює, крутить.
Тож, коли хочеш
Зором погідним
Вгледіти правду, —
Рівної стежки
Твердо тримайся.
Геть жени втіхи,
Геть — і страхи всі,
Геть — сподівання,
Щоб не страждати;
Де ж вони владні —
Хмарний там розум,
Мов у вуздечці.

Книга друга

Ш. Р1

Потім на якусь хвилину змовкнула, а далі, привернувши мою увагу спокійною мовчанкою, почала знову:

— Якщо я до кінця збагнула причини й властивості твоєї хвороби, то ти сохнеш од туги за колишньою, прихильною до тебе, Фортуною. Це вона, здається тобі, так сильно тебе вразила зміною, відвернувшись од тебе. Я добре знаю всілякого роду підступи тієї лиходійки — як ласкаво горнеться вона до тих, кого задумала несподівано покинути, аби тим самим завдати їм нестерпного болю. Пригадай лишень її природу, звичаї, благодійства — і переконаєшся, що ні завдячувати їй не маєш нічим гарним, ані дорікати — втраченим. Але, гадаю, не надто великий для тебе труд — оте пригадування. Бо ж навіть коли вона була при тобі й ласками тебе обдаровувала, ти кидав їй у вічі суворі слова, дорікав стислими виразами, що визріли у нашій оселі. Але будь-яка раптова переміна неодмінно збурює душу. От і ти на якийсь час утратив свій супокій. Тож пора тобі, надпивши, спробувати лагідного й приємного засобу, який, проникнувши всередину, прокладе дорогу для дієвіших ліків. Застосуймо ж переконання, осолоджені риторикою, а вона лиш тоді йде правильною стежкою, коли не відступає од наших засад і коли її супроводжує місцева, нашого ж вогнища музика, вторуючи їй то на легкому, то на поважному ладу.

Що ж, чоловіче, повергло тебе у смуток та журбу? Очевидно, звідав щось цілком нове й незвичне. Гадаєш, Фортуна лишень до тебе така перемінлива? Отут ти помиляєшся. Такі вже у неї звичаї, така природа. Щодо тебе, то вона ще спромоглась, хай це як для неї незвично, хоч на якусь постійність. Такою була вона, коли годила тобі, коли спокушала знадами примарного щастя. Ти пізнав дволичність непізнаванної у своїх учинках богині: все ще приховуючись од інших, вона постала перед твоїм зором, якою є насправді. Якщо схвалюєш її звичаї, то приймай їх, не нарікаючи. Якщо ж тебе жахає її підступність, то зневаж і відкинь ту, котра втішається згубною грою. Адже те, що нині стало для тебе причиною такого сум'яття, мало б і спокоєм зігріти: тебе ж покинула та, від якої, хіба що як покине, будеш порятований. Чи, може, цінуєш мінливе щастя, дорожиш хіба що хвилинною вірністю Фортуни, дарма, що стільки смутку завдає, покидаючи тебе? Якщо ж не в нашій волі її затримати, якщо, тікаючи од нас, вона робить нас нещасними, то що це таке, врешті, та Фортуна, як не знак близького нещастя? Таж замало приглядатись лишень до того, що перед очима:

яким є кінець усього, пізнаємо завдяки передбачливості. І це ж таки перемінне чергування добра зі злом спонукає до того, аби ми знехтували Фортуною: не жахались її погроз, а ласки — не прагнули. Та коли вже схилив шию під її ярмо, то несхитно перенось усе, що б там не діялось на її полі. А якщо б ти захотів якимось законом, — коли лишитись, а коли відійти,— нав'язати свою волю тій, кого ти добровільно взяв собі за володарку, то чи було б це справедливо і чи своєю нетерплячістю не погіршив би жеребу, якого й так уже не змінити?.. Довіривши своє судно вітрам, пливтимеш не туди, куди хочеш, а куди гнатимуть тебе їхні пориви. Довіряючи ріллі зерно, зважуєш, котрі роки врожайні, а котрі — безплідні. Віддав себе владній Фортуні — от і підкоряйся звичаям повелительки. Пробуєш зупинити розгонисте колесо? Але ж, — о дурню понад дурнями! — зупинена Фортуна — вже й не Фортуна!

II. M1

Як тільки колесом вона крутне вправно —
Стрімкіш од хвиль Еврипа вже воно рине.
Під ним — ще вчора гордий і жахний владар,
А хто лежав, побитий, той уже — зверху.
Хоч як ти побивайся, хоч ридай ридма —
А їй, причині тих гірких ридань — смішно.
Ось так в тій грі вправляє своїх рук силу.
Ось так і творить дива: і журба й радість —
В одну і цю ж годину, хто злітав — пада.

II. P2

Але тут я хотіла б хоч трохи поміркувати з тобою мовою самої Фортуни. Ти ж пильно стеж за тим, чи вона не припуститься, бува, якої несправедливості. "Чому ти, чоловіче, щоденно звинувачуєш мене своїми нарікaннями? Якої кривди я завдала тобі? На який твій набуток зазіхнула я? Поклич будь-кого за суддю, аби посперечатися зі мною щодо володіння чи то багатством, чи почестями, і якщо зумієш довести, що хоч крихта того добра є власністю когось із смертних, я одразу ж охоче поступлюся — чого домагаєшся, назву твоїм. Коли природа вивела тебе з материнської утроби, я прийняла тебе, голого й безпорадного, зігріла, чим могла, і, — звідси нинішня твоя нетерплячість, — прихильно, ласкаво тебе виховала, оточивши, скільки змоги було, всіляким достатком та блиском. А тепер волію відвести свою руку. Тож ласка, що нею ти втішався, — то наче позичене, тому й не по праву нарікаєш на те, що втратив своє, власне. До чого ж ті зітхання? Я ж нічим тебе не скривдила. Багатства, почесті й усе таке інше — лише мені належне по праву; служниці знають свою господиню: зі мною приходять, зі мною й відходять. Рішуче тверджу: коли б усе, за чим тужиш, утрачене, дійсно було твоїм, то

ти, хоч би хотів, не міг би його втратити. Чи, може, мені лишень одній заборонено послуговуватися своїм правом? Дозволено ж небу приводити на світ ясні дні й окривати їх темрявою ночей. Дозволено й рокові то причепурювати, у квіт та плоди вбираючи, обличчя землі, то хмарами й холодами його засмучувати. Своїм правом і море то вабить полиском рівняви, то жахає розгоном буревіїв і потугою хвиль. Чи лиш я одна, кажу, всупереч своїй природі маю триматись постійності, і то через невситимість людської жадоби?.. У неперервності тієї гри, власне, й уся моя сила — кручу вертке у своєму бігові колесо: що внизу, те — на самій вершині; що на вершині — стрімголов летить униз; тим і забавляюсь. Хочеш бути на видноті — піднімайся, але з тим, аби не вважав для себе кривдою, коли доведеться — такі приписи моєї гри — піти вниз. Хіба ти не знав моїх звичаїв? Не наслухався про володаря лідійців Креза, який нещодавно грозив Кірові, а незабаром, сам гідний співчуття, опинився на палахкому вогнищі, але зісланий з неба дощ урятував його? Чи оминула тебе звістка про те, як Павло проливав благочестиві сльози через нещастя Персея, якого сам же взяв у полон? А що ж так голосно оплакує трагедія, як не безоглядні удари Фортуни, що враз повергає у прах найщасливіші володарства? Хіба ж іще підлітком ти не затямив того, що на порозі Юпітерової оселі стояли *дві бочки: одна наповнена злом, друга — добром*[1]? А що, коли ти щедріше черпнув із того глека, в якому добро? А що, коли я ще не цілком відійшла від тебе? А що, коли сама моя мінливість дає тобі слушну підставу сподіватись на краще, аби ти лишень духом не занепадав, аби жив за спільним для всіх, а не лиш для власного вжитку придуманим, законом?

II. M2

Хай би стільки добра, скільки піщин жене
Море в бурю на берег,
Скільки в зоряну ніч замерехтить світил
Ген по безкраю неба,
Щедро з рогу свого сипала й сипала
Статком славна богиня —
Люд і далі в сльозах буде жалі свої
Й нарікання снувати.
Хоч би як розщедривсь чуйний до всіх благань
Бог — і міхами злото
Сипав, хоч би яких він дарував посад —
Люд волатиме: "Мало!"
Щось одне проковтне — й жадібно знов
Паща прірвою зяє.
Де вуздечка така, що ненаситність ту
Здатна погамувати?

[1] δύο πίθους, τὸν μὲν ἕνα κακῶν τὸν δὲ ἕτερον ἐάων (Гомер, "Іліада", XXIV, 527).

Хоч дощем золотим ринеш на люд земний —
Він ще дужче запрагне.
Хто з жадоби тремтить, той буде злидарем,
Як його не збагачуй".

II. P3

Отож, якби Фортуна звернулась до тебе такими-от словами, то що ти міг би їм протиставити? Все ж, коли маєш якусь слушну підставу для нарікань, то можеш її висловити — надам таку змогу.

Я ж на це їй у відповідь:

— Усе це, — кажу, — хоча й гарне, полите медом риторики й музики, проте втішає лише тоді, коли слухаєш. Але почуття кривди у нещасних закорінене глибше, ось тому, хай-но лише відлунають у вухах ті розради, тут же посіяний у душу смуток іще більше починає її обтяжувати.

— Авжеж, — погодилась вона. — Бо це ще не засіб од твоєї недуги, а наче якісь оклади проти впертого болю, що все ще чинить опір лікуванню. Хай лиш настане догідна пора — тоді й застосую помічніші ліки. А наразі важливим є те, щоб ти не робив із себе нещасного. Хіба ти забув, яким було твоє щастя — у його мірі, тривалості? Вже не згадуватиму, що коли ти осиротів, тебе оточили турботою найвельможніші мужі, що саме ти, таким був вибір Фортуни, поріднився із державними сановниками, а ще, — і це найцінніше у порідненні, — ти став їм дорогим ще перед тим, як поріднитися. Хоч би хто тебе вважав найщасливішим — при таких знаменитих тестеві й тещі, при такій цнотливій дружині та ще й, — у тому теж поталанило, — при гарних синах? Оминy також — чи ж варто говорити про загальновідоме? — ті високі почесті, що їх ти у юності отримав, хоч декому й у старості вони недосяжні.

З радістю переходжу тепер до головної вершини твого щастя. Бо якщо у плоді людських діянь таки є вагома частка добра, то хіба тягар навального лиха може стлумити в тобі світлу згадку про те, коли два твої сини, водночас обрані консулами, вийшовши з дому, — ти бачив це, — ступали, оточені патриціями й гомінкою юрбою, коли у приміщенні курії, де вони засідали у курульних кріслах, ти вдостоївся хвали, з блиском виголосивши промову на честь короля; коли у цирку серед двох консулів ти з тріумфальною щедрістю винагородив сподівання численного люду?.. Гадаю, не одним лише вдячним словом ти вшанував Фортуну, поки вона тебе пестила, поки, мов утіху свою, зігрівала теплом. Хтозна, чи ще до когось із смертних була вона такою щедрою, як до тебе. А тепер ти поквитатися з нею надумав? Вона ж уперше кинула на тебе незичливий погляд. Якщо в числі й мірі зіставиш свої радощі і свої печалі, то не зможеш заперечити, що ти й досі щасливий. А якщо не вважаєш себе щасливим, оскільки тебе покинуло те, що видавалося радісним, то цього ще недостатньо, аби нарікати, адже й нинішній твій

стан, що його називаєш сумним, — минущий. Чи, може, ти перший нежданим гостем завітав на сцену життя? Чи хоч у якійсь крихті з усього, що стосується людини, вбачаєш постійність, якщо самій же людині щось нищівне несе кожна перебіжна хвилина? Нечасто ж виправдовує себе довір'я до Фортуни, й навіть останній день нашого життя, хоч би Фортуна й не покидала нас, стає для неї смертю. То що на те скажемо: ти, вмираючи, її покидаєш, а чи вона тебе — утікаючи?

Ш. М3

Хай лиш Феб сипне з-під коліс рожевих
Першим сяйвом ясного дня —
Блідне, гасне враз під його промінням
Щойно радісний лик зорі.
Хай лиш гай під ніжним теплом Зефіру
Квітом зарожевіє знов —
Австр шалений вже налітає хмарно,
Й де був цвіт — колючки одні.
В ясний день, бува, аж сміється море,
Навіть хвилі не колихне,
Та на те не раз Аквілон невтримний
Впавши, збурює все до дна.
Рідко щось без змін потриває в світі —
Крутежем усе хутко йде.
Вір хіба що в ту перебіжну хиткість,
У добро, що пливе з-під рук!
Певне — лиш одне: геть усе — непевне,
Що зродилося — то є тлінь.

Ш. Р4

Я ж їй у відповідь:

— Ти, — кажу, — правду мовила, годувальнице всіх чеснот; не перечитиму й щодо стрімкого злету мого благополуччя. Але це найбільше й дошкуляє, коли спогадую ті часи. Адже, хоч би якими перемінами вражала Фортуна, найнещасливішим у нещасті є саме те, що ти був щасливий.

— Але ж, — відповіла вона, — несправедливо приписувати станові речей те, що ти сам, аби тепер мучитися, витворив у своїй хворій уяві. Бо якщо тебе зворушує марний спогад про перебіжне щастя, то варто тобі поміркувати зі мною, скільки їх і які великі ті блага, що ними й тепер ти сповнений. Отож, якщо волею неба при тобі й досі залишилося найцінніше з усього, чим обдарувала тебе Фортуна, то чи справе-

дливо нарікаєш на своє нещастя? Таж процвітає, жодної шкоди не зазнавши, найцінніша окраса роду людського — твій тесть Симмах, за кого ти й життя готовий віддати — мовби із чеснот і тієї ж мужності весь одлитий муж, що оплакує твої кривди. Живе й дружина — скромна своєю вдачею, знана й незрівнянною цнотливістю, а ще, аби стисло окреслити її достоїнства — подібна до свого батька. Вона живе, кажу, й хоча життя стало їй немилим, — заради тебе ще береже подих. І тільки одне, лиш у тому я згодна з тобою, може применшити твоє щастя — сльози дружини, яка марніє від болю й туги за тобою. Що вже казати про дітей, консулярів, у яких уже з раннього віку заблиснули, чи то від батька, чи від діда успадковані здібності? Якщо найважливіше, про що дбає кожна людина — збереження життя, то ти, аби лиш усвідомив свої набутки, — таки щасливий, адже й тепер тобі не бракне того, що, безумовно, є дорожчим над саме життя. Отож утри сльози. Ще ж бо не на всіх твоїх завзялася Фортуна, та й на тебе не надто вже грізна впала буря, раз іще утримують тебе цупкі якорі, що дозволяють мати якусь розраду в теперішньому й сподівання — на майбутнє.

— Гай-гай!.. — відгукнувсь я на те, — якби ж то вони ще тримали мене! Тоді, хоч би що там трапилось, я б іще якось виплив. Але ж ти бачиш, скільки-то своїх оздоб я втратив!

— Ми таки, — мовила, — дещо просунулися вперед, якщо не все, що випало тобі на долю, розчарувало тебе до кінця. Але мене дратує твоє вередування — що так болісно й розпачливо сприймаєш будь-яку втрату з належного тобі щастя. У кого ж бо воно настільки повне й цілісне, що не залишало б місця для невдоволення людини тим чи іншим станом справ? Тривожна то річ — володіння земними благами: вони ніколи ні повнотою не втішають, ані постійністю. Той, хоч багатий, соромиться свого незнатного роду, цей, знаний родовитістю, опинившись у маєтковій скруті, волів би народитися незнатним. Інший, хоч на багатства й на рід не може поскаржитись, зате неодружений — оплакує свою самотність. Ще хтось, щасливий у шлюбі, але бездітний — громадить статок чужому спадкоємцеві. А ще хтось інший, хоч і нащадками не скривджений, все ж у гризоті: оплакує чи то синові, чи доччині хиби. Отож немає такого, хто б легко погоджувався з умовами, що їх виставляє Фортуна. В усьому ж бо є щось таке, чого незвиклий не знає, а звиклий — жахається. Додай іще й те, що у того, хто розніжений щастям, надто вразливе чуття: хай лише трапиться якась дрібниця не за його бажанням, — одразу ж, незвиклий до невдачі, геть занепадає духом. Тому-то навіть найменша крихта здатна скинути щасливця з вершини його щастя. Хіба, гадаєш, мало є таких, які мислили б себе на сьомому небі, якби їм перепала бодай якась окрушина з решток твого щастя?

Місце, що його називаєш вигнанням, — це батьківщина для тих, хто тут живе. Ніщо не буває саме по собі нещасливим, хіба що сам його таким уважаєш, і навпаки: будь-який жереб є щасливий, аби лиш терпляче його переносити. Де такий щасливець, який, хай-но піддасться нетерплячості, не хотів би змінити свій стан? Скільки-то гіркоти розпорошено по солодощах людського щастя! Воно ж, хоч і видається приємним, поки ним володієш, усе ж, коли схоче, тоді й відходить, і годі його втримати. З усього видно, що то за досконалість — оте земне блаженство: терплячих не удостоює своєю постійністю, а заклопотаних — своєю повнотою не втішає. Чому ж, о смертні, десь поза собою шукаєте щастя, якщо воно — у вас самих? Омана й незнання заводять вас на манівці.

У кількох словах окреслю тобі, чим є у своїй основі щастя. Що є для тебе ціннішим, аніж ти сам? Немає нічого, відповіси. Отож при здоровому глузді ти посідав би щось таке, чого ні сам ніколи б не хотів утратити, ані Фортуна не могла б у тебе забрати. А щоб ти знав, що в тих несталих речах не варто шукати блаженства, розміркуй зі мною так. Якщо блаженство — це найвище добро розумної природи, оскільки вирізняється тим, що його не можна забрати, то цілком очевидно, чому в осягненні блаженства годі покладатися на непостійність Фортуни. А ще ж, кого підхоплює те перемінне щастя, той або знає, що воно непостійне, або й не знає того. Якщо не знає, то хіба то щастя, якщо воно — від сліпоти незнання? А якщо знає, то неминуче боятиметься втратити те, що будь-коли, годі сумніватися, може бути втрачене. Отже, постійний страх не дозволяє йому бути щасливим. То, може, знаючи про втрату, слід нею знехтувати? Але що ж то за добро таке нікчемне, коли з ним так легко прощалася б душа? І якщо ти той самий, кого на стількох прикладах навчено, переконано, що людська душа аж ніяк не може бути смертною, і якщо найочевидніше, що випадкове щастя закінчується зі смертю тіла, то й сумніву не матимеш, — якщо смерть, кажу, кладе край усякому щастю, — що весь людський рід, ступивши за межу смерті, поринає в нещастя. І якщо знаємо чимало таких, хто не лише смертю, а й болем та муками здобував собі плід блаженства, то в який спосіб теперішнє, випадкове щастя може зробити людину щасливою, якщо минуле — нещасливою не зробило?

III. M4

Хто схотів би тривалий
Спорудить собі захист
Од навального Евра,
Що в нестямі збиває

Хвилі моря потужні,—
Хай цурається моря,
Гір, що ваблять шпилями,
І пісків вічно спраглих,
У шпилі бо найдужче
Австр гінкий ударяє,
На пісках же зрадливих
Не зведеш собі крівлі.
Хто про затишок мріє
Без тривог та загрози —
Хай кладе у підніжжі
Скромні дому опори.
Хай, збиваючи хвилю,
Вітер гнівно рокоче —
Ти ж, немовби за муром,
Вікуватимеш вік свій
В щасті, й лиш посмієшся
Над грізьбою ефіру.

II. P5

Та оскільки на тебе вже подіяли заспокійливі оклади моїх міркувань, то, гадаю, настала пора для сильніших ліків. Так ось, припустімо, дари Фортуни не є ні марні, ані минущі, але щó у них є таке, що могло б чи твоїм бути, чи, коли пильно приглянутись та подумати, не втратило б своєї цінності? Скажімо, багатства: їх вартість — од вашої думки про них, а чи в самій їхній природі? Що тут важливіше: саме золото чи сила нагромаджених грошей? І чи не краще зблискують ті багатства, коли їх витрачати, аніж нагромаджувати, якщо скупар накликає на себе ненависть, а щедрий — заживає слави? Оскільки ж лишатись у будь-кого не може те, що переходить з рук у руки, то гроші лише тоді бувають цінними, коли, передані із щедрості комусь іншому, перестають належати попередньому власникові. Рівно ж, якщо всі ті гроші, що розсіяні серед люду, зібрав би лише хтось один, то він зробив би вбогими всіх інших. То тільки голос увесь водночас багатьом наповнює вуха, багатства ж, аби могли перейти до багатьох, мусять бути подрібнені, а якщо це так, то цілком очевидно, що, збагачуючи одних, вони призводять до вбогості інших — тих, кого полишають. О нужденні й обтяжливі багатства! Ні багатьом водночас не можете служити, ні переходити до когось іншого, не повергаючи в убогість того, кого покидаєте. Чи, може, блиск самоцвітів приковує до себе погляд? Та хоч би що там було в тому сяйливому блиску, все ж те світло не людям належить, а самоцвітам. Тож вельми дивуюся, чому це люди так у них задивлені. А втім, що є таке, що, бувши позбав-

лене душі, руху, тілесної цілості, справедливо могло б захоплювати наділену душею, розумну істоту? Ті ж самоцвіти, хоч і позначені працею Творця, своєрідністю, хоч і не позбавлені якогось, хай і нижчого ряду краси, все ж, далекі від вашої досконалості, ніяк не заслуговують на ваш подив.

А може, краса полів вас заворожує? Ще б пак! Таж вони — прекрасна частка найпрекраснішого творіння. Так іноді радіємо світлому обличчю моря, так у захопленні споглядаємо небо, милуємося зірками, місяцем, сонцем. Та чи хоч що-небудь із тих речей належить тобі? Чи зважишся хоч якоюсь часткою того блиску похвалятися? Чи у весняному різноцвітті — й твоя краса, а в обважнілих улітку плодах — твоя зрілість? То чому захоплюєшся марними радощами? Чому так поривається до чужого, а не до того, що в тобі, власного добра? Фортуна ж ніколи не зробить твоєю власністю того, що чужим для тебе зробила природа. Земні плоди, без сумніву, мають бути поживою для живих істот, і якщо ти зумієш удовольнити свою потребу тим, що достатнє природі, то не випрошуватимеш у Фортуни зайвого. Природа ж бо вдоволена незначним, щонайменшим. А коли її ситість іще чимось уперто насичуватимеш, то той надмір або неприємним їй буде, або шкідливим.

Гадаєш, що то гарно — виблискувати розмаїттям одежі? Хоч і приємно дивитись на неї, але подивлятиму або якість тканини, або хист ремісника. Може, тебе ощасливлює довга шерега слуг? Вони, якщо поганих звичаїв, — то для дому твого, та й для самого господаря — наче дошкульна болячка; а якщо порядні, то яким правом чужу порядність кластиму на твій рахунок? Тож очевидно, що з усього, що ти зараховуєш до своїх набутків, ніщо не є твоїм. А раз у них немає ні крихти жаданої краси, то чому плачеш при їх утраті, втішаєшся — коли володієш ними? Справді-бо, якщо вони прекрасні за своєю природою, то до чого тут твоя природа? Таж вони, навіть відокремлені від твоїх багатств, зберігатимуть свою принаду. Адже їхня вартість не в тому, що потрапили до твоєї скарбниці; всі ті речі тому й видавались вартісними, що ти хотів їх мати серед своїх багатств.

То чого ж ви так галасливо вимагаєте від Фортуни? Напевно, згромаджуючи багатства, хочете уникнути вбогості. Але це для вас обертається протилежністю. Чимало треба мати різного посуду, аби зберігати найрізноманітніші дорогоцінності. І правдою є те, що дуже багато потребує той, хто дуже багато всього має, і навпаки, дуже мало потрібно тому, хто свої потреби вимірює природною необхідністю, а не надміром, що від честолюбства. Чи таки справді не посідаєте жодного зароненого у вас добра і через те шукаєте його десь поза собою, у не пов'язаних із вами речах? Чи аж таким безглуздим є порядок світу, що наділена часткою божественного розуму істота може зблиснути не інакше, як привласненням різних не наділених душею, неживих речей?

Інші створіння задоволені тим, що їм належить, ви ж, розумом подібні до Бога, найнікчемніше берете за окрасу найдосконалішої природи, не здогадуючись, яку кривду заподіюєте своєму Творцеві. Він забажав, щоб людський рід був над усіма земними істотами, ви ж свою гідність зіштовхнули за межу найприземленішого. Бо якщо будь-яке добро, а це відома річ, є вищим від того, хто це добро посідає, то, вважаючи своїм добром найнікчемніші речі, ви ставите себе нижче від тих речей, на що, врешті, й заслуговуєте. Згідно з умовами, що природа їх визначила людині, остання лише тоді вирізняється з-поміж інших істот, коли пізнає себе; вона ж, тільки-но відступить од пізнання, ставить себе нижче від тварин. Бо якщо для всіх інших істот не пізнавати себе — це природна річ, то для людини — протиприродна, хибна. І так далеко йдете тими хибними манівцями, що вже й марні оздоби, на ваше переконання, спроможні вас прикрасити. А цього не може бути, бо коли й зблискує щось завдяки прикрасам, то хвалимо самі прикраси, а що під ними, приховане, анітрохи не втрачає своєї бридкості. Я ж такої думки, що добром не може бути те, що йде на шкоду його власникові. Чи, може, помиляюся? Звісно, ні, — відповіси. А хіба ж багатство у більшості випадків не шкодило його власникові? Таж навіть останній негідник, що постійно зазіхає на чуже золото й самоцвіти, одного лиш себе, маєтного, вважає найдостойнішою людиною. Отже, й ти, що нині тремтиш перед списом і мечем, коли б убогим мандрівцем ступив на дорогу такого життя, то заспівав би й при розбійникові. О преславне в багатствах смертного люду блаженство! Щойно здобув його, а безпечний спокій — втратив.

II. M5

Блаженний той вік найдавніший,
Що рад був ріллі незрадливій,
Не знав іще розкошів згубних.
Не дбали й про голод, і жолудь
Ішов на поживу звичайну.
Ніхто тих дарів, що од Вакха,
Не вмів іще змішувать з медом.
Серійських тканин у ту пору
Тирійський багрець ще не барвив.
На травах так солодко спалось,
Пилось — із прозорої річки,
При втомі був затінок сосон.
Морів іще не борознили —
З назбираним в світі товаром

Торговець не плив у незнане.
Ще грізна сурма не ячала,
Поля ще не бралися кров'ю,
Пролитою в чорному гніві.
І шал войовничий в ту пору
Меча не вихоплював з піхов
У помсту за рани жахливі,
Ще кров'ю за кров не платили.
Якби до нас нині вернулись
Оті звичаї давнього віку!
Але дужче, ніж полум'я Етни,
Палахтить до набутків жадоба.
Хто ж то перший із схову земного
Силу золота зваживсь добути?
Й самоцвіти, загрозу коштовну,
Що воліють ховатись у надрах.

II. P6

Що вже казати про почесті й можність, що ви звикли їх підносити до небес, не знаючи, що таке справжня гідність, істинна велич? Потраплять до рук якогось негідника — то чи зрівняється з їхньою руйнівною силою стрімливе полум'я Етни, навальні хвилі повеней? Гадаю, ти пам'ятаєш, як то ще ваші предки через пиху консулів намагалися скасувати консульську владу, яка дала початок свободі. Та ще й раніше, через цю ж таки пиху, вони заборонили й саму згадку про царську владу в державі. А якщо колись, та це буває вкрай рідко, саме чесним людям будуть надані владні повноваження, то що інше може приваблювати в них, як не чесність тих, хто при владі? Звідси й висновуємо, що не державні посади чеснотам, лиш навпаки, чесноти — державним посадам і ваги додають, і слави.

То що таке, врешті, та жадана й преславна ваша могутність? Хіба ж, о земні створіння, не розумієте, яким є те начебто владарювання ваше? От побачив би ти, скажімо, серед мишей одну якусь, що вимагає для себе влади й суду над іншими, то чи не вибухнув би сміхом? А що немічніше, коли взяти до уваги тіло, що слабкіше знайдеш од людини, яку нерідко може звести зі світу чи то укус якоїсь мушки, чи проникнення нікчемного черв'ячка? І взагалі, в який спосіб одна людина може вершити суд над іншою, — хіба що мова про саме лише тіло, а також, — що ставлю ще нижче від тіла, — про Фортуну? Чи, може, щось накажеш вільному духові? А чи зміцнену стійкими засадами душу виб'єш зі стану властивого їй спокою?.. Якось тиран заповзявся тортурами довести вільного мужа до того, щоб він виказав учасників спрямованої проти нього змови, тоді той, відкусивши собі язика, плюнув

ним в обличчя ошалілого тирана. Тортури, що служили для тирана виявом його жорстокості, розумний муж зробив виявом своєї порядності. Чи є щось таке, що заподієш іншому, і чого сам же від іншого не зможеш зазнати? Знаємо, що Бусіріс мав звичай вбивати гостей, але ж і його, прибувши гостем у той край, вбив Геракл. Багатьох полонених пунійців Регул закував у кайдани, та невдовзі й сам простягнув руки, аби їх узяв у пута переможець. То якою, гадаєш, є могутність людини, якщо те, чим вона сильна супроти інших, не може відвернути од себе — аби інший їй того ж не заподіяв?

До того ж, якби в самих почестях та можновладді було закладене притаманне їхній природі добро, то вони ніколи б не переходили до рук найнегіднішого люду, адже й природа не допускає, аби щось одне поєднувалось із тим, що йому протилежне. Оскільки ж достойниками бувають переважно найгірші з-поміж людей, то не варто сумніватися, що самі достоїнства й титули за своєю природою не можуть мати в собі добра, інакше не стали б належати найгіршим. Так само можна судити й про всі дари Фортуни, що ними так щедро вона осипає відвертих негідників. Тут ще й таке треба додати. Ніхто не сумніватиметься, що сильним є той, хто подав явний доказ своєї сили; якщо в комусь очевидною є швидкість — той і швидкий. Так музика виховує музиканта, лікарське мистецтво — лікаря, риторичне — ритора; природа кожної речі діє так, як це їй притаманно, не змішуючись із діями протилежного, ба навіть його відштовхує. Тож ні багатства не можуть заспокоїти невситимої жадоби, ані влада — дати над собою владу тому, кого згубні пристрасті взяли в нерозривні пута; надані нечестивцям достоїнства не лише не роблять їх достойними, а ще й увиразнюють їхню ницість. Чому так буває? А тому, що радо даєте речам оманливі назви, що не відповідають їхній природі, і цю оманливість легко виказує сам вияв тих речей. Тому-то ні багатства, ні влада, ні достоїнства, про що ми тільки-но говорили, таких назв, будьмо справедливі, мати не можуть. Насамкінець, це ж саме в цілому можемо сказати про Фортуну, в якій, ясна річ, немає нічого, що варте було б пожадання: в ній, з усього видно, немає ні крихти природженої доброти, бо ж ні добрим людям вона ніколи не сприяє, ані тих, до кого прихилилась, не робить добрими.

II. М6

Знаєм, скільки зла заподіяв нелюд —
Рим вогнем згубив, а сенат — залізом.
Він же й брата вклав, на його правиці —
Материнська кров. Дивлячись на вбиту,
На незрушне, вже охололе тіло,
Й оком не зморгнув, не зронив сльозини —
Байдуже сприймав омертвілу вроду.
Все ж такий жезлом усмиряв народи

На просторах, що ледь окине зором
Феб од сходу — й ген аж до меж західних,
І від того, що під сімома зірками —
Й до країв, де Нот невсипущим жаром
Палить у піски оповиту землю.
Хоч яка могуть, а й вона безсила
Загнуздати шал упиря — Нерона!
Слізна доля та — коли меч злочинний
Множить злочин свій ще й жалом отрути!

II. P7

Тоді я:

— Сама ж ти знаєш, — кажу, — що я був далекий від марнославства — ніколи не квапився на земне майно, а до державних справ поривався тільки тому, що не хотів, аби й доброчесність, бувши бездіяльною, не зістарілася разом зі мною.

— Оце ж воно і є, те єдине, що може приваблювати видатні від своєї природи, але ще не доведені до найвищої досконалості душі — маю на увазі прагнення слави й широкого розголосу, що товаришує тим, хто займається державними справами. Але поміркуй лишень, наскільки та слава є марною і мізерною. Увесь земний кругобіг, як ти довідався з астрологічних спостережень, — це лише цятка в небесному просторі. На тлі небесної сфери він взагалі не займає жодного місця. І лише чверть того незначного порівняно зі світом обширу, як ти це пізнав із Птолемеєвих праць, лише четверту його частину населяють відомі нам створіння. Якщо ж од тієї чверті подумки віднімеш те, що забирають моря та болота, а далі — ще й посухою спустошені простори, то придатної для людського житла площі залишиться до смішного мало. І ось у цьому крихітному просторі цятки, такою ж цяткою оточені й ув'язнені в ній, помишляєте про ширення слави й звеличення імені? Та чи може бути розлогою і величною слава, коли її втиснено у таку вузьку, малюсіньку місцину? А ще ж у тих тісних межах, де людське житло, селяться народи, що різняться між собою мовою, звичаями, способом життя; і до них, чи то через нелегкі шляхи, чи через відмінність у мовах, а чи за відсутності торгових зв'язків, не доходить слава не тільки окремих людей, а й великих міст. Та, врешті, в добу Марка Туллія, як сам він зазначає в якомусь творі, слава Римської республіки ще не перейшла через Кавказькі гори, хоч Рим уже був тоді зрілим — грозив парфянам та іншим народам, що населяли ті краї. То бачиш, у яких вузинах затиснена та слава, яку силкуєтесь ширити, розголошувати? Хіба ж у ті місця, куди не сягає ім'я римлянина взага-

лі, дійде чутка про одного якогось римлянина? А коли взяти до уваги й різні у різних народів звичаї та засади — коли одне й те ж саме у тих заслуговує хвали, а в цих — покари? Тож нехай не сподівається, хто охочий прославляти себе, що його слава долине до багатьох народів; мусить бути задоволений визнанням лише серед своїх, у межах тільки одного народу буде замкнене безсмертя славного імені.

А скільки-то величних у свій час мужів кануло в забуття через неувагу літописців! А втім, яка ж користь у тих записах, якщо й вони разом із їхніми авторами відступають під натиском глибокої, вповитої темрявою давнини? Вам здається, що, заклопотані своєю славою в майбутньому, здобуваєте собі безсмертя? Зіставте майбутнє із безмежним обширом вічності — чи й тоді втішатимешся триванням твого імені? Воно ж на тлі, скажімо, десяти тисяч років — лише крихта хвилини, оскільки проміжки — хвилина і тисячоліття — це щось окреслене в часі: якась-бо часточка є навіть у найменшому. А от із безмежною тривалістю, хоч як не помножуй числа років, — усе ж їх не зрівняєш. Бо ж окреслене, скінченне, коли його зіставиш зі скінченним, отримаєш якийсь наслідок, але не може бути ніякого зіставлення нескінченного — зі скінченним. От і висновуй, що слава, хоч би якою була довготривалою, якщо осмислиш її з точки зору невичерпної вічності, то вона видається не тільки мізерною — взагалі ніякою. Ви ж ні на що інше не зважаєте, аби лиш догоджати людському слухові й дбати про пусті чутки; занехаявши сумління та чесноти, шукаєте для себе нагороди в чужих побрехеньках. Послухай-но, як то хтось тонко висміяв нікчемність тієї пихи. Коли почав ганьбити якогось чоловіка, який не заради служіння чесноті, а задля марної справи несправедливо називав себе філософом, то додав, що тільки тоді знатиме, чи дійсно має справу з філософом, якщо він спокійно й терпляче сприйме звернені проти нього образи. Той чоловік, недовго потерпівши, кинув мовби жартома на якусь із тих образ: "То вже, врешті, вважаєш мене філософом?" А цей, не приховуючи зловтіхи: "Авжеж, — відмовив, — якби ти промовчав".

То що таке для непересічних людей, а про них тут мова, для людей, які здобувають собі хвалу чеснотами, що таке для них, кажу, та слава — після того, як смерть, остання риса всього, зітре їхнє тіло у прах? Адже, припустімо несприйнятливе для нашого розуму, якщо людина вмирає всім єством, то слава тоді — взагалі ніщо, бо ж не існує той, кому вона належала. А якщо душа, свідома самої себе, звільнившись од земної темниці, злине, вільна, в небо, то чи не знехтує вона в передчутті небесних насолод усім земним, чи не радітиме, що звільнилась од нього?..

II. M7

Усяк, хто в славу лиш одну задивлений,
Найвище бачить в ній добро,
Хай зором обведе розлогий небосхил —
Зіставить землю-крихту з ним.
Тоді-то й стане за хвалу ту соромно,
Бо й крихти їй не виповнить.
Дарма, зухвальці, з-під ярма тікаєте:
Всіх смертних — смерть уярмлює.
Хай і племен далеких та хвала сягне,
Хай переходить з уст в уста,
Хай гордовито бездоганний сяє дім —
Та що для смерті сяйво те?
Похилу й горду — всяку скрутить голову,
Стрімке з найнижчим зрівнює.
Де прах є нині вірного Фабриція?
Де Брут, де муж твердий — Катон?
Посмертна слава — ледь помітні літери,
Гучного ймення марний звук.
Хоч скільки прочитай оздобних написів —
А що за ними? — Прах німий.
Нікому не відомі, лежите в землі —
І слава не поможе вам.
Одним іменням перебіжним хочете
Продовжити життя собі? —
Дарма! Імення теж за рису звіється —
Удруге смерть зустрінете.

II. P8

Але, щоб ти не думав, що я так войовниче налаштована проти Фортуни, то скажу, що іноді й та баламутка, хоч і не має жодних заслуг перед людьми, все ж чимось і їм слугує — тоді, коли виступає відверто, відслонивши обличчя, не приховуючи свого норову. Певно, не розумієш, куди я хилю. Дивним є те, що хочу тобі сказати, і то настільки дивним, що й у слова ту думку нелегко зодягти. Гадаю, людям більше користі приносить ворожа до них Фортуна, аніж прихильна. Бо ця, прикидаючись ласкавою, вводить в оману машкарою щастя, а та, ворожа, виказуючи змінами свою непостійність, принаймні завжди правдива. Ця обманює, та — навчає. Ця мов у сіті бере душі тих, хто насолоджується оманливими благами, а вивільнює їх, даючи їм уявлення про крихкість земного щастя. Отож цю, котра прихильна, ба-

чиш легковажною, пливкою, неспроможною й себе саму пізнати, а ту — тверезою, розсудливою, зосередженою на вдосконаленні своєї ворожості. Врешті, прихильна доля всілякими звабами відволікає заблукалих од справжнього добра; ворожа — мовби гаком, тягне назад до нього. А хіба вважаєш неістотним, що саме сувора, саме ця, жахлива доля дає тобі змогу побачити душі вірних приятелів? Чи не вона для твого ж добра відділила стійких твоїх друзів од хистких, а відходячи, своїх потягла за собою, твоїх — залишила? Скільки б не дав ти, аби, бувши щасливим, міг те бачити! Нарікаєш на втрату свого майна, але ж натомість ти набув найцінніше — друзів.

II. M8

Споконвіку чергує світ
Різне — з різним у злагоді,
Первні, хоч ворогуючі, —
Мир одвічний поєднує.
Колісницею сяючи,
Днину росяну Феб везе,
Тінню Геспера вже нічна
Править Феба, аби в чітких
Межах буйну тримало хлань
Море, простору жадібне.
Щоб, бува, блукачем не став
Берег, ген відступаючи.
Все єднає зв'язком одним
Міць любові, що землями,
Морем, небом керує всім.
А пустила б повіддя з рук —
Тут же все, що у злагоді,
Вічну б розпочало війну:
Устрій той, що доладно так
Сили здружені рухають, —
Розладнати б ураз взялись.
Може й люд лиш любов одна
Поєднати зв'язком святим,
Шлюбне таїнство скріплює
Чистотою чуття свого;
Вірним друзям приписує
Дружби правила ця ж любов.
Щастя, люди, збагніть своє:
Владарює одна ж любов
Небом — й вашими душами.

Книга третя

III. P1

Вже вона закінчила свій спів, а мене, заслуханого, спраглого й далі слухати, все ще заворожував, наче в заціпеніння впровадивши, солодкий чар пісні. А перегодом:

— О найвища втіхо, — прохопивсь я окликом, — жадана розрадо занепалих душ! Ти так мене зігріла чи то переконливістю думок, чи милозвучністю співу, що вже й не вважаю себе вразливим до ударів, що їх завдала мені Фортуна! Отож не тільки не жахаюсь тих, як ти казала, дещо гостріших ліків, а й настійливо, весь у слух перемінившись, їх домагаюся.

— Я це відчула ще тоді, як ти мовчки й зосереджено ловив мої слова; такого душевного стану я від тебе очікувала, радше сама його довершила. Такими наостанку є ті засоби, що вони, тільки-но спробуєш їх, — наче жалять, але, ввійшовши всередину, стають насолодою. Кажеш про своє бажання слухати, але яким запалом ти пройнявся б, якби знав ще й те, куди я наміряюсь тебе попровадити!

— А куди ж то?

— До справжнього щастя, про яке, мов у сні, мариш, а от у саму його серцевину, задивлений лише в образ, зазирнути не можеш.

— Зглянься, благаю тебе, покажи мені зараз же, що це таке — справжнє щастя!

— Гаразд, охоче зроблю це заради тебе. Але спершу спробую, окресливши словами, представити відомішу тобі річ, аби, добре її усвідомивши, ти зміг пізнати й обриси справжнього блаженства — навіть коли звернеш погляд на щось протилежне.

III. M1

Взявсь засівати незаймане поле —
Зарості спершу, бур'ян повиполюй,
Добре серпом поорудуй на ньому,
Щоб рясноплідна ступала Церера.
Мед видається солодшим людині,
Що гіркоти попередньо сьорбнула.

В небі зірки мерехтливіше сяють,
Хай лиш вляжеться Нот дощовитий.
Люцифер темряву ночі розвіє —
Огирів День жене рожевосяйних.
Так от і ти відвернись од омани,
Друже, й вивільнюй уярмлену шию —
Душу правдиве добро заполонить.

III. P2

Тоді, дещо потупившись, мовби з глибин своєї душевної оселі, вона знову подала голос:

— Уся людська завзятість, що спонукає до всіляких занять, хоча йде різними стежками, спрямована, проте, до однієї і тієї ж мети — осягнути щастя. Це те добро, поза яким, коли осягнути його, годі вже чогось більшого жадати. Адже воно — найвище серед усіх благ, яке містить у собі всі інші блага, і якщо б йому хоч чого-небудь бракувало, то не могло б уже бути найвищим, оскільки поза ним залишилося б щось таке, чого б іще можна було жадати. Тож очевидно, що блаженство — це довершений згромадженням усіх можливих благ стан душі. Усяк, ми вже казали, йдучи своєю стежкою, будь-що прагне сягнути цього стану, адже сама природа заронила у людську душу те прагнення — звідати справжнє благо, але хибне про нього уявлення заводить людину на манівці. Так, одні вважають, що найвище благо — це коли ні в чому не відчуваєш жодного нестатку, от і громадять собі майно. Інші, переконані, що найбільша цінність блага — в удостоєнні почестей, силкуються здобувати їх, домагаючись у громадян усілякого для себе вшанування. Не бракує й таких, для кого найвище благо полягає у найвищій могутності, тому-то або самі хочуть володарити, або побиваються, щоб наблизитись до володарів. А хто славу має за найкраще, той усіляко, чи то мистецтвом війни, чи миру, квапиться ширити розголос свого ймення. Чимало людей вимірюють благо солодкістю його плодів — утіхи та веселості, тож певні того, що вершина щастя — купатись у насолодах. Є ж такі, що змішують одне з одним — мету і спонукальні причини: жадають багатства задля влади й насолод або ж пориваються до влади чи то задля збагачення, чи заради власної слави. У такому-от і подібному постійно міняються місцями людські бажання і спрямовані на їх здійснення вчинки. Так, скажімо, — коли здається, що знатність і прихильність люду приносять людині славу; коли дружину й дітей прагнемо мати начебто для задоволення. І тільки, коли набуваємо друзів, що є найсвятішим видом блага, — то це вже не з поля Фортуни плід, а таки доброчесності; за все інше людина береться або заради можновладності, або для насолоди.

Кортить і тілесні блага віднести до тих, котрі стоять вище. Адже міць і кремезність начебто ведуть до могутності; врода і спритність — до широкого розголосу; здоров'я — до насолод. Але в усіх випадках, що цілком очевидно, жаданим є саме лиш блаженство, бо ж те, чого кожен прагне передусім, те й вважає за найвище благо. Та оскільки найвище благо ми окреслили як блаженство, хтось може назвати блаженним той стан, якого він прагне понад усі інші. Маєш, отже, перед очима всі, сказати б, подоби, в яких постає перед людиною жадане для неї щастя: багатства, почесті, влада, слава, насолоди. Розглядаючи лишень ось ті блага, Епікур, отже, виснував для себе, що найвище благо — це насолода, оскільки всі інші, видима річ, приносять душевну насолоду.

Але я повертаюсь до людських поривань, адже навіть коли затемнюється пам'ять, людина все ж повертається за своїм благом, тільки, як ото п'яний, не знаходить стежки до власного дому. Та чи виглядає, що так уже блукають ті, хто докладає зусиль, аби ні в чому не мати нестатку? Адже ніщо інше такою мірою не довершує блаженства, як повнота усіх благ — коли, не потребуючи нічого чужого, сам у собі знаходиш усякий достаток? Чи, може, помиляються ті, хто вважає, що те, котре є найкращим, — водночас варте поваги й найвищого вшанування? Звісно ж, ні! Рівно ж бо нікчемним і гідним усілякої зневаги не може бути те, до чого так поривається чи не кожен із смертних. Хіба до благ не слід зарахувати й могутності? Таж не назвеш немічним і безсилим те, що вирізняється своїми перевагами над усім іншим? А чи слава не має ніякої ваги? Не можна ж заперечувати, що все найдосконаліше видається водночас і найславнішим. І чи ж не зайве говорити, що блаженство не має в собі ні тривог, ані печалей, що йому не загрожують ні страждання, ані клопоти, якщо навіть у якихось найменших речах людина прагне того, чим і володіти, й користуватися справляє приємність? Ось те, чим люди жадають оволодіти, ось чому прагнуть багатств, почестей, владної сили, слави та насолод: вірять, що тим самим прийдуть до них статки, могутність, широка відомість і веселощі. Отож благом є те, до чого так неоднаково пориваються люди, і з цього добре видно, наскільки великою є сила природи: хоч які різні й суперечливі їхні думки, а все ж їх споріднює вибір однієї й тієї ж мети — блага.

III. M2

Як у руках тримає віжки
Природа могутня, як наводить,
Передбачна, лад у ній законом

Як тісно в'яже в сіть нерозривну
Кожну частинку, — хочеться все це
Викласти співом повільнострунним.
Хоч африканські леви в оздобних
Путах ступають, хоч і поживу
З рук звикли брати, хоч і бояться
Посвисту пуги, кари хльосткої,
Але у кров лиш пащу замочать —
Тут же, пригаслий, гнів вибухає
Ревом потужним — стають собою:
Шия вже вільна, порвані пута.
Першим — приборкувач під роз'ярілим
Падає гнівом — зубом кривавим.
Пташка невмовкна десь у верхів'ї
Мовкне у клітці, хоч і годять їй
Як тільки можна: змазують медом
Кухлі з напоєм — учта та й годі! —
Тільки б на втіху людям співала.
Та хай угледить з клітки тісної
Тінявий гай свій — геть розметає,
Витопче їжу, вже їй немилу —
Рветься до лісу, б'ється тужливо,
Спів її знову — тільки для лісу.
Так і лозина, нехотя грубій
Силі піддавшись, гнеться додолу,
Та відпусти — і зморгнути не встигнеш,
Як вона знову націлиться в небо.
Феб, западаючи в хвилю вечірню,
Знов, уже неспостережним для ока
Шляхом, скеровує повіз до сходу.
Все у свій слід час од часу ступає,
І, повертаючись, радість приносить.
Що ж би то був за порядок на світі,
Без того кола гінкого, де тісно
Йдуть побіч себе кінець — і начало?

III. P3

Та й ви, земні створіння, хай лиш тонкою уявою, мов у сні, все-таки вловлюєте своє начало і, хоч не вельми проникливою думкою, але спостерігаєте вершину блаженства; туди, до справжнього добра, вас скеровує природний потяг, але й не одна лише помилка зводить на

манівці. Подумай тільки, чи все те, що, на думку людей, допоможе їм осягнути щастя, дійсно приведе їх до бажаної мети. Коли б чи то багатства, чи почесті, й інше подібне приносили щось таке, що не було б позбавлене жодного з благ, тоді б і я погодилася, що людина, набуваючи всі ті речі, може стати щасливою. А якщо їм годі спромогтись на обіцяне, якщо вони не дораховуються багатьох благ, то хіба не є очевидно, що всі вони — лиш оманлива подоба щастя? Спочатку запитаю тебе самого, хто нещодавно купався в багатствах: хіба ж серед тих надмірних достатків, що через край вихлюпувались, твоя душа, сприйнявши якусь кривду, не проймалася тривогою?

— Звісно, — відповів я, — не можу пригадати, щоб моя душа завжди була вільною від сум'яття — щось її час від часу бентежило.

— Чи не тому, що бракувало того, чого б ти не хотів, аби бракувало, або ж присутнім було те, чого не хотів, аби було присутнє?

— Так воно і є.

— Виходить, ти бажав присутності чогось одного і відсутності — іншого?

— Погоджуюсь, — зізнався я.

— То чи людині бракує того, чого вона бажає?

— Ще б пак.

— Хто ж чогось жадає, той самодостатнім повсякчас бути не може.

— Вочевидь, ні, — кивнув я на знак згоди.

— То ти, відчуваючи той постійний брак чогось, думав порятуватися багатствами?

— А що ж було робити?

— Отож, багатства не можуть звільнити людину од відчуття постійної потреби чогось, повернути її до самодостатності, а здавалося, що вони обіцяють саме цю послугу. А ще, вважаю, треба особливо зважити на те, що в самій природі багатств немає нічого такого, щоб їх неможливо було забрати у тих, хто ними володіє.

— Я з тим згоден.

— Ще б пак, адже сильніший щоденно силоміць вириває майно в іншого, слабшого. Звідкіля ж бо ті судові скарги, якщо не від того, що хтось чи то силою, чи підступом позбавляє ближнього його статків?

— Так воно є, — підтакнув їй.

— Ось чому кожен, хто піклується своїм майном, потребуватиме захисту збоку.

— Хто б те заперечив? — подивувався я.

— Але ж ніхто й не мав би потреби в тому захисті, коли б не володів майном, яке можна втратити.

— Не можна й у тому сумніватись.

— От дійшли ми до суперечності: багатства, що начебто мали забезпечити людині самодостатність, навпаки, потребують чужого захисту. То в який же спосіб настирливу потребу можна прогнати багатствами? Хіба ж багачі не відчувають голоду чи спраги? Чи, може, їхнє тіло нечутливе до зимової холоднечі? Але, — скажеш, — заможні мають чим заспокоїти голод, угамувати спрагу, захиститись од холоду. Однак у такий спосіб можна лише зарадити потребі, а не позбутись її зовсім. Адже коли її, захланну, постійно наповнювати з пригорщ багатства, то неодмінно залишатиметься те, що може бути наповненим. Не нагадуватиму вже, що природа вдовольняється чимось дуже малим, а жадобі — всього мало. Отож, якщо багатство не тільки не може усунути потреби, а ще й свою породжує, то невже йнятимеш віру, що воно здатне принести тобі самодостатність?

III. M3

Нехай рвучким потоком срібло й злото
В жадібні руки пливе, мов у скарбницю без дна,
Хай самоцвітів вага шию пихату гне,
Хай хоча й сотня биків зорює поле йому —
Гризька журба однако мучить смертного,
А відживе він своє — піде з життя голяком.

III. P4

Але ж високі посади, прийнято вважати, приносять шану й повагу тим, хто їх обіймає. Та хіба маґістратські уряди мають у собі таку силу щодо самих урядовців — засівати їхні душі чеснотами чи викорінювати з них щось хибне? Тут якраз навпаки: маґістратська висота не проганяє, а лиш висвітлює людську нікчемність. Ось чому так часто обурюємось, що та чи інша посада опинилась у руках найостаннішого нікчеми. Ще ж Катулл називав Нонния, що засів на курульному кріслі, огидним чиряком. Хіба не бачиш, яким безчестям обертається для негідників жадані для них почесті? А не осяяла б їх слава, то й негідність їхня не була б на такій видноті. І, врешті, чи тебе самого хай які великі небезпеки могли спонукати, щоб на маґістратській службі ти був разом із Декоратом, коли зауважив у ньому вдачу найогиднішого лестуна й нашіптувача? Не можемо ж з огляду на почесті достойними вважати тих, хто, на наше переконання, недостойний самих почестей. І навпаки: коли побачиш когось обдарованого мудрістю, то чи можеш допустити думку, що він чи то поваги не достойний, чи самої мудрості, якою наділений?

— Звісно ж, ні.

— Чесноті-бо притаманна власна гідність, яка тут же, хай лиш поєднається з кимось, — на нього й проливається. Оскільки ж тим почестям, що йдуть від люду, на те не спромогтися, то, очевидно, вони й не мають у собі власної краси й гідності. Тут ось на що слід особливо зважити: якщо хтось стає тим нікчемнішим, чим більше люду його зневажає, а достойнішим не зроблять почесті, хоч як ними хизуйся перед більшістю, то звідси висновуємо, що почесті ведуть до більшої зневаги радше негідників, але — не безкарно: негідники не залишаються в боргу перед почестями — плямують їх своїм дотиком до них.

Аби тобі знати, що справжньої поваги неможливо осягнути через оті подібні до тіней почесті, зваж іще й на таке. От якби якийсь чоловік, що неодноразово втішався посадою консула, випадково потрапив до чужинецького люду — чи зажив би там поваги лише тому, що обіймав ті почесті? А був би це природний, властивий почестям дар, то вони б не втрачали своєї ваги серед будь-якого люду; скажімо, вогонь: хоч би де його запали — всюди зігріватиме. Але якщо така властивість не притаманна почестям, а лиш оманлива думка людей їм ту силу приточує, то вони одразу ж і розпливаються, мов та мряка, тільки-но сягнуть тих народів, які й не вважають їх жодними почестями. Та це ми про чужоземні племена, а хіба серед тих, де вони виникли, чи такі вже постійні ті почесні посади? От претура, чимала у свій час влада, нині — пусте слово, одна лишень прикра завада для сенаторського стану. Якщо колись піклування про забезпечення хліба для народу щось таки значило, то хіба знайдеш тепер непримітніше заняття? Одне слово, як уже ми сказали щойно, в чому немає власної краси, те навперемінно то зблискує, то затьмарюється, залежно від думки того чи іншого користувача. Отож якщо почесті не спроможні принести людині повагу, якщо на додачу й самі вони беруться брудом, потрапляючи до рук негідника, якщо зі зміною часу вони втрачають свій блиск, якщо знецінюються залежно від думки загалу, — то що ж вони мають у собі від очікуваної краси, що вони, врешті, таке, щоб їм надавати перевагу над іншим?

III. M4

Хай там як зодягавсь Нерон у пурпур,
У самоцвітах весь білосніжних —
Та ненависним він для всіх лишився
Серед жорстоких своїх розкошів.
На сенаторів заповзявсь, негідник,
А недостойним сприяв — курулам.

III. P5

А чи влада та близькість до володарів можуть додати людині могутності? Авжеж, якби та влада тривала постійно. Але ж давнина рясніє прикладами, не бракує їх і в нашому віці, коли й у володарів щастя змінювалось лихом. От тобі й преславна могутність, якої не вистачає й на те, аби самому себе вберегти! Якщо володарева міць є джерелом блаженства, то, виходить, її відсутність у деяких краях применшувала б щастя, вносила б — нещастя. Та хоч і далеко шириться людська влада, все ж неминуче залишаються народи, що й не чували про те, щоб хтось володарив народами. Отож, де закінчується могутня влада, яка ощасливлює людей, там закрадається безвладдя, яке робить їх нещасливими. Очевидно, що й у володарів мусить бути значна частина нещастя. Один з тиранів, добре звідавши, з якими небезпеками сусідить його владарювання, уявив той страх за владу в образі завислого над головою меча. То що ж це за могутність, яка ні гризьких турбот не може позбутись, ані уникнути пронизливих страхів? Але й самі велителі хотіли б, аби їхнє життя було безжурним, та це їм не до снаги, от і хизуються своєю могутністю. Чи, може, могутнім назвеш того, хто, сам же бачиш, хоче чогось такого, на що йому не спромогтись; того, хто ледве втискується у щільне коло охоронців; того, хто, жахаючи інших, сам же їх більше жахається; того, хто, щоб видаватись могутнім, мусить здатись на милість своїх слуг?.. Що вже казати про наближених до трону, якщо й сама найвища влада така хистка та безсила: то вона стійка, то, схитнувшись, тягне й їх за собою? Сенеку, свого приятеля й наставника, Нерон змусив прийняти останнє в житті рішення — померти; Антонін віддав під меч одного з найвпливовіших придворних — Папініана. А хотіли ж вони, один і другий, відмовитись од своєї могутності: Сенека пробував передати Неронові свої багатства й заховатись у дозвілля. Але ніхто з них не осягнув того, чого хотів: вага влади таки повергла їх у прірву. То що ж таке, кажу, ота могутність, якої лякаються й ті, хто нею володіє; могутність, з якою, ані, коли бажаєш її мати, ти не є в безпеці, ані, коли вона тобі завадою, — не можеш од неї втекти? А чи будуть для тебе захистом друзі, яких зазнайомила з тобою не чеснота, а Фортуна? Але ж той, кого щастя зробило твоїм другом, нещастя зробить недругом. А яка ж інша чума може нашкодити більше, ніж заприязнений з тобою неприятель?

III. M5

Хто б могутнім стати задумав,
Хай приборкає дух свій зухвалий,
Хай шиї не гне під вагою
Жадань, попустивши їм віжки.
Хай вся Індія перед тобою,

Повелителем, боязко никне,
Хай Ту́ла найдальша слугує,
Але темні турботи прогнати
Чи розвіяти жалощі слізні,
Всесильний — матимеш силу?

lil. P6

Якою, одначе, оманливою, якою бридкою буває слава! Справедливо ж вигукнув автор трагедії:

О славо, славо! Скільки-то нікчем тобі
Вдалось озолотити, до вершин піднять [1].

Чимало ж бо є таких, чиє гучне ім'я — від скорого до похвали чи хули людського невігластва. А щось огидніше й придумати годі! Хто чує звернену до себе вельми далеку від правди хвальбу, той одразу ж мав би паленіти від сорому. Та навіть коли б вона була виправданою, то що могла б додати до переконань мудреця, який не пустим розголосом, а, власне, правдивістю переконань визначає міру свого добра? Врешті, якщо ширити славу свого ймення — це прекрасно, то замовчувати її, виходить, — ганебно. Але ж, ми щойно про те говорили, все одно є чимало народів, до яких таки не може дійти слава якоїсь однієї людини; отже, кого вважаєш славетним, того десь по сусідству назвуть безславним. Та й взагалі, що стосується прихильності люду, то про неї зайве й згадувати, бо ж ні на якійсь справедливій думці вона не збудована, ані стійкою ніколи не буває. А вже якою то марницею, яким безглуздям є хизуватися знатним іменням, хто б того не бачив? Бо якщо та знатність — від слави, то вона ж не твоя, а чужа, бо знатність, прийнято вважати, — у заслуженій славі предків. І якщо знаменитістю завдячуємо славі, то знаменитими, певна річ, є ті, кого уславлюємо. Отож, коли ти сам не є таким, то чужа знаменитість блиску тобі не додасть. Якщо ж у знатності роду таки є якесь добро, то воно, гадаю, єдине: аби знатні вважали своїм обов'язком принаймні не заплямувати чесноти предків.

III. M6

Весь земнородний люд — із єдиного кореня вийшов.
Є лиш один Отець усього, він один усім править.
Феба промінням оздобив ясним, а Люну — рогами.
Землям він дав людей, як небо — зорями всіяв.

[1] Ὦ δόξα, δόξα μυρίοισι δὴ βροτῶν
οὐδὲν γεγῶσι βίοτον ὤγκωσας μέγαν.
(Еврипід, "Андромаха", 319–320)

Він же замкнув у тіла до неба звернені душі.
Тож усіх смертних — із благородного вивів насіння.
Що ж ти походження хвалиш своє? Якщо у початках
Роду людського — Бог, то хто з нас не родовитий?
Тільки той, хто рід ганьбить, до лихого поквапний.

III. P7

Що вже маю казати про тілесні насолоди, прагнення яких сповнює неспокоєм, а пересит — каяттям? Скільки-то вони приносять хвороб, яких нестерпних страждань завдають тілу, коли смакуєш їх, мовби якийсь плід своєї розпусти! Не знаю, звідки їх притягальна сила, але у сумних їхніх наслідках пересвідчиться кожен, хай лише пригадає свої пристрасті. Коли б вони могли привести до блаженства, то ніщо не заважало б назвати блаженними й тварин, які ніколи не забаряться вдовольнити свою тілесну хіть. Найблагородніша насолода — подружжя, діти від нього. Але є такий вельми правдивий вислів, що дехто у своїх дітях — своїх же мучителів знайшов. Та чи варто нагадувати тобі, в якому жалюгідному становищі опиняються ті люди — ти ж сам, було, пересвідчувався у правдивості цього вислову, та й нині тебе ще навідує неспокій. Щодо цього мені до вподоби ще й думка мого Еврипіда, який назвав щасливим того, кому не пощастило мати дітей.

III. M7

Чим є справді насолода
Для людей? — Шалене жáло,
Од бджолиного жалкіше.
Щойно меду крихту вділить —
Утікає й аж у серце
Б'є, укусом допікає.

III. P8

Тож годі сумніватись у тому, що насправді ті дороги до блаженства — манівці, й нікого не можуть повести туди, куди обіцяють. А скільки на них лиха зустрінеш, викладу тобі хіба в кількох словах. Що ж бо, врешті? Захочеш нагромадити собі грошей? Відбереш їх у маєтного. Заманеться блиснути почестями? Уклінно благатимеш у того, хто їх роздає і, бажаючи випередити гідністю інших, сам же, поки випрошуватимеш, позбуватимешся гідності — здешевієш. Жадаєш могутності? Ставши причиною підступів своїх

підлеглих, сам підлягатимеш небезпекам. Пориваєшся до слави? Але, ступивши на її тернистий шлях, забудеш про свою безтурботність. Вабить життя серед насолод? Але хто б не зневажив, хто б не зганьбив того, хто став рабом найкрихкішої, наймарнішої речі — тіла? Справді-бо, яким незначним, яким перебіжним майном хизується той, хто виставляє напоказ свої тілесні переваги! Хіба ж переважиш слонів обширом тіла, биків — силою, а тигрів — спритністю? Озирни небесний простір, подивуйся стійкості й стрімкості того намету і перестань уже захоплюватися мізерним. Таж навіть те саме небо подивляємо не через що інше, як через притаманний йому порядок, від якого воно ніколи не відступає.

А який миттєвий, який бистроплинний блиск зовнішньої краси — так хутко й весняний цвіт не промайне! Якби люди, зауважує Аристотель, мали зір Лінкея, аби й крізь перешкоди прозирати, коли б бачили середину, то хіба навіть Алківіадове, зовні прекрасне тіло, не здавалося б їм гидким? Отож, якщо видаєшся гарним, то цим завдячуй не своїй природі, а недосконалості зору тих, хто на тебе дивиться. А втім, захоплюйтесь, коли так уже хочете, достоїнствами тіла, — знайте лишень, що предмет вашого подиву, тілесну красу, може перемінити в ніщо, протривавши якихось три дні, звичайна гарячка. Із сказаного по праву висновуємо: все те, що ні забезпечити обіцяним добром не може, ані, хоч би скільки добра нагромаджувати, не буде довершеним, усе те, кажу, ні стежки до щастя не вказує, ані саме по собі не здатне зробити людей щасливими.

III. M8

Як далеко — гай-гай! — на манівці глухі
Незрячих незнання веде!
Не шукаєте ж ви злота на дереві,
А перлів — десь на китиці.
Сітей рибу ловить посеред гір стрімких
Таки не розставляєте,
А щоб кіз полювать, то до тірренських ви
Не квапитеся заводей.
Вже й під захистом хвиль у царині морській
У сховах хазяйнуєте,
Вже полюєте й там — за самоцвітами
Й молюсками для пурпуру,
Та не знають, сліпці, де приховалося
Блаженство, дороге для всіх.
Не збагнути, проте, в землю потупленим,
Яким є той небесний шлях.
Що порадити б їм, глузду позбавленим?

Все вище, спраглі, пніться ви —
Може, спину гнучи задля марнот отих,
Правдиве благо вгледите.

III. P9

Досі чимало було сказано, щоб показати, як виглядає оманливе щастя. Тепер, коли ти проникливо озирнув його, пора б окреслити, що таке справжнє щастя.

— Уже ж бачу, — відповів я, — що годі домогтися достатку через багатства, могутності — за допомогою влади, пошанування — здобуванням почестей, знаменитості — ширенням слави, веселості — шуканням насолод.

— А причини, чому так буває, ти так само збагнув?

— Бачу їх, здається, мовби крізь вузеньку щілинку, але хотів би почути про них ширше.

— Тут усе цілком очевидно. Що за своєю природою просте й неподільне, те людська нерозважливість розділяє, правдиве й досконале перетворює в оманливе, недосконале. Чи, може, вважаєш, що могутність ні в чому не відчуває потреби?

— Звісно ж, не вважаю.

— І не помиляєшся, бо, коли є щось таке, що відчуває, хай у чомусь, брак власної сили, то в цьому ж самому, зрозуміло, потребуватиме підтримки ззовні.

— Згода.

— Отож достаток і могутність — однієї й тієї ж природи?

— Видається, що саме так.

— А коли воно так, то це, на твою думку, заслуговує зневаги чи, навпаки, гідне найвищої поваги?

— Щодо цього неможливо й сумніватись.

— У такому разі до могутності й достатку додаймо ще й повагу, аби судити про них як про щось єдине.

— Додаймо, якщо хочемо триматися правди.

— То що, — запитала вона, — цю єдність ти вважаєш незрозумілою та безславною — чи достойною всілякої хвали? Гляди ж, аби те, що начебто ні в чому не має потреби, що є наймогутнішим, найдостойнішим похвали, не відчувало нестатку у славі, якої не може собі придбати, отже, й у якійсь своїй частці не видалось упослідженим.

— Не можу не визнати, що воно в такому разі є найславнішим.

— Отож ми дійшли згоди, що слава нічим не відрізняється від тих трьох благ, про які вище мовилося.

— Авжеж.

— Що ж не потребує нічого чужого, що на все спроможне, вдаючись лише до своїх сил, що славне і гідне шани, чи не є воно для людини рівно ж і найприємнішим?

— Але звідкіля ж, ніяк не второпаю, звідкіля прослизає сюди смуток? Воно ж, коли триматися попередніх міркувань, мусить бути сповнене приємності.

— В такому разі достаток, могутність, слава, приємність — це лише за назвами щось різне, по суті ж ті речі геть нічим між собою не різняться.

— Без сумніву.

— Отже, що від природи єдине і просте — схильна помилятись людина подрібнює і, поки намагається оволодіти частиною того, що втратило свої частини, не здобуває ні частки того, що не є насправді нічим, ані самої цілості, про яку аж ніяк не дбає.

— Як це так?

— Хто прагне багатств, аби втекти від убогості, той нехтує могутністю, воліє бути ніким, позбавляє себе навіть природних насолод, щоб не розтратити набутого майна. Але в такий спосіб не осягає достатності той, кого зраджує здоров'я, діймають хвороби, бере під ноги власна нікчемність, хто, мов у могилу, поринає у темряву невідомості. Хто ж націлений лише на могутність, той розтринькує майно, зневажає насолоди, як і почесті, якщо вони не ведуть до могутності, та й сама слава для нього ніщо. Але ж бачиш, як і йому багато не вистачає. Трапляється, що і йому бракує найнеобхіднішого, що й він страждає од гризького неспокою, а коли цього не може позбутися, то пропадає і те, чого він найбільше прагнув — могутність. Подібно можна поміркувати про почесті, славу та насолоди: оскільки кожне з цих благ — таке ж, як усі інші, то людина, пориваючись до одного з них, окремо від інших, не отримує навіть того, що жадала.

— А що, коли хтось захоче всі ті блага разом?

— У такому випадку він забажав би посісти всі блаженства водночас. Але чи віднайде він їх у всьому тому, що, як ми довели, не в змозі дати обіцяного?

— Аж ніяк.

— Так ось у тих благах, які бажаючим начебто можуть дати все зокрема, самого блаженства у жоден спосіб не віднайти.

— Визнаю. Нічого правдивішого й не скажеш.

— Отож маєш як образ оманливого щастя, так і причини, які ведуть до нього. А тепер зором свого розуму поглянь у протилежному напрямі. Там, як я тобі обіцяла, одразу й побачиш істину.

— Але ж усе це, — втрутився я, — очевидне й для незрячого, маю на увазі твої намагання виявити причини оманливого щастя. Отож, якщо не помиляюся, справжнє, довершене щастя — це те, що, власне, до-

вершує у людині достатність, могутність, пошану, славу та втіху. А щоб ти переконалася, що я проникнув у це глибше, додам таке: що по-справжньому може взяти гору над одним із згаданих благ (а вони — одне й те ж), то те, визнаю без сумніву, й буде повним блаженством.

— О мій вихованцю, ти щасливий, дійшовши тієї думки, варто лиш і таке ще додати.

— Що ж іще?

— Чи можеш ти припустити, що в усіх тих знищенних, хистких речах є щось таке, що могло б викликати такого роду стан?

— Ні, звісно ж, ні. І ти, здається мені, так добре це показала, що більшого й жадати годі.

— Все це не що інше, як подобизни справжнього блага, чи, сказати б, недовершені блага, що випадають на долю смертних; справжнього, довершеного блага вони принести не можуть.

— Погоджуюсь.

— Так ось. Оскільки ти вже зрозумів, котрі блага справжні, а котрі вбирають лиш оманливу подобу блаженства, пора тобі дізнатися, в який спосіб осягнути саме те — справжнє блаженство.

— Ось на це вже давно чекаю.

— Але, як це до вподоби нашому Платонові у "Тимеї", навіть у найдрібніших справах потрібно спочатку прохати у богів їхньої ласки. То що, на твою думку, мусимо зараз робити, щоб нам дозволено було відшукати оселю того найвищого блага?

— Потрібно звернутись до Отця всього сущого, адже, оминувши його, негоже братися за будь-яке діло.

— Авжеж, — мовила вона, — і тут же почала співучими словами:

III. M9

Ти, що з віку на вік розумно світом керуєш,
Неба Сівачу й землі! Ти, сам стійкий, спередвіку
Часові йти повелів, все довкіл спонукаєш до руху,
Ти, кого ззовні не квапить ніщо, аби речі ліпити
З плинної речовини: у тобі — щонайвищого блага
Образ, де плями нема; за взірець незотлінне узявши,
Вишнє, — і цей красен світ, бо й сам прекрасний ти, в думці
Носиш своїй — і виліплюєш, твориш, подібно до нього,
Всі за високим зразком будівлі зразкової ча́стки.
Числами в'яжеш начатки речей, аби з полум'ям холод
Ладив, із плинним — сухе, щоб чистий вогонь не одлинув
Ген із землі, а вона — від свого ж тягаря не запалась.
А серединну — природи потрійної — душу, що в світі

Рухає всім, ти мірно розсіяв по згідливих частках.
Ця ж, на круги два — поділена — руху лише назбирає,
Квапиться знов повернутись до себе; кружляє довкола
Розуму, у глибині — звідси й неба подібне кружляння.
Так ти й душі людські, так і нижчі виводиш створіння;
Так — і піднесені: на колісницях вони, легковійні,
З волі твоєї — на небі й землі. Ласкавим законом
Їм дозволяєш до тебе прийти — невгасного світла.
Отче, дай змогу душі у всевишню оселю вернутись,
Дай озирнути добра джерело, дай, Отче, прозрівши,
Очі на тебе звернуть, душі незаплямлені очі!
Хмари низинні розвій, од земної ваги увільнивши,
Власне сяйво яви, бо ж ти — сама тільки ясність,
Ти — неохмарений спокій для чесних, дозволь тебе зріти,
Ти ж бо — кінець і начало, стезя, проводар і вершина!

III. P10

Оскільки ти вже побачив, як виглядає недосконале, а як — досконале благо, тепер, гадаю, слід показати, в чому полягає досконалість щастя. І тут, гадаю, насамперед потрібно встановити, чи якесь такого роду щойно окреслене благо може існувати у природі, аби безплідне роздумування не повело нас манівцем — убік від досліджуваного предмета. Не можна, одначе, заперечувати, що існує мовби якесь джерело геть усіх благ. Бо ж усе, що називаємо недосконалим, те вважаємо таким саме через брак досконалості. Отже, якщо припускаємо, що в чомусь є якась недосконалість, то в цьому ж таки неминуче повинно бути й щось досконале. Адже, тільки-но усунемо досконале, навіть уявити не зможемо, звідки могло взятися те, що існує як недосконале. Таж природа бере свій початок не від чогось здрібнілого, недосконалого, а навпаки, — починаючи свою ходу від цілісного й довершеного, поступово, мов розпливаючись, перетворюється на щось хирляве, звиродніле. І якщо, судячи з наших доказів, усе ж буває якесь недосконале, від перебіжного блага, земне щастя, то годі сумніватися, що існує — й стійке, досконале.

— Незаперечний, — погодився я, — щонайправдивіший висновок.

— А от де його шукати, над тим і поміркуй зараз гарненько. Спільним, таким, що єднає душі всіх людей, є їхнє уявлення про те, що Бог, повелитель усього сущого, — це благо. Якщо ж годі уявити собі щось таке, що було б кращим од Бога, то хто б сумнівавсь у тому, що саме те, найкраще, — це благо? Отож сам розум доводить, що Бог — це благо; розум же домірковує, що це благо — досконале. В іншому разі Бог не повелівав би всім сущим: був би хтось видатніший, хто б посідав

досконале благо, він же й виглядав би першим, предковічнішим, адже ясно, що досконале передує всьому тому, що меншою мірою цілісне. Тому-то, аби покласти межу тим роздумуванням, слід визнати, що найвищий Бог сповнений найвищого, досконалого блага. А досконале благо, ми й це встановили, — не що інше, як справжнє блаженство. Звідси неминучий висновок: справжнє блаженство міститься у найвищому Богові.

— Приймаю твої слова й не бачу жодної можливості заперечити.

— Але, прошу тебе, зверни увагу, наскільки свято й несхитно ти й зі свого боку підтримав би думку, що найвищий Бог, як ми дійшли висновку, сповнений найвищого блага.

— І як це?

— А щоб у тебе не закравсь такий сумнів, звідки в Отця всього сущого те найвище благо, яким сповнений: чи ззовні його прийняв, а чи має в собі від природи; отже, щоб ти не розглядав як окремі субстанції — Бога, який посідає щастя, і щастя, що його посідає Бог. Адже, якщо вважатимеш, що те блаженство ззовні, то звідси й судити б міг, що вищим є той, хто дає, аніж той, хто приймає той дар. Але ж ми якнайповажніше визнаємо, що Бог — найвище з усього, що лиш існує. Бо коли щось за самою природою притаманне якійсь речі, що один лише розум од неї відрізняє, то, раз уже мова про начало всього сущого — Бога, — хай і спроможеться хтось уявити, — хто поєднав ті суперечності. Врешті, протилежне до якоїсь речі не є, зрозуміло, те ж саме, що ця річ, протилежністю якої воно вважається. Отже, що своєю природою відрізняється од найвищого блага, те не є найвищим благом. І негоже так думати про те, понад що, відомо, немає нічого вищого. І взагалі не існує такої речі, чия природа була б кращою від її начала. Тому-то з повним на те правом виснувала б я таке: що є началом усього сущого, те й у своїй субстанції є найвищим благом.

— Безумовно.

— Але найвище благо, ми вже дійшли згоди, — це блаженство.

— Саме так.

— Отже, мусимо визнати, що Бог — це блаженство.

— Ні попереднім роздумам, — сказав я, — нічого протиставити не можу, ані в цих міркуваннях не бачу якоїсь невідповідності з попередніми.

— Пригляньcя ж іще, — продовжила вона, — чи звідси ще й про таке можна з упевненістю твердити — що два найвищі блага, які різняться між собою, не можуть існувати. Адже, якщо блага різні, то одне з них, певна річ, не може бути іншим, а якщо так, то жодне з них не може бути досконалим, оскільки у кожного брак іншого. А що недосконале, те, звісно, не може бути найвищим. Тому ніяк такого не може бути, щоб існували два найвищі блага, які відрізняються одне від одного. Ми ж,

однак, визнали, що блаженство і Бог — це найвище благо. Тому-то найвище блаженство неминуче мусить бути найвищим божеством.

— А й справді, немає нічого такого, що було б чи вірогідніше від того висновку, чи міцніше обґрунтоване, а чи достойніше величі Бога.

— До того ж, як ото математики, доводячи висунуті твердження, звикли впроваджувати іще дещо, назване *висновком*[1], — так і я подам тобі мовби вінець наших міркувань. Так ось, якщо, осягаючи блаженство, люди стають блаженними, а блаженність — це сама божественність, то, зрозуміло, з осягненням божественності люди стають блаженними. І якщо, йдучи за справедливістю, люди самі стають справедливими, за мудрістю — мудрими, так і ті, що причастилися до божественності, самі неминуче стають божественними. Отож кожен блаженний має в собі Бога. Він же, знаємо, за своєю природою — єдиний. Але це не означає, що до нього не може причаститися безліч людей.

— Гарне, — відгукнувсь я, — гарне й цінне є те, що називаєш *висновком*[2] або вінцем.

— Але немає нічого прекраснішого, аніж те, що сам розум нас спонукає приточити до сказаного.

— Що ж це таке?

— Оскільки блаженство, як це здається, містить у собі багато дечого, то чи все це разом узяте розмаїттям своїх частин творить мовби одну тілесну поставу блаженства, а чи в них самих, в окремих благах, є щось таке, що виповнює субстанцію блаженства й від чого залежать усі інші блага?

— Я хотів би, щоб ти мені пояснила це, нагадавши саму суть справи.

— Хіба ж ми не дійшли згоди, що блаженство — це благо?

— І то найвище, — погодився я.

— Отож можеш припустити, що це властиве всім іншим благам. Адже блаженство, так ми вирішили, — це і найповніший достаток, і найвища могутність, і пошана, і слава, і насолода. То як тут судити? Усе назагал — благо, достаток, могутність і таке інше — це мовби тілесні члени блаженства, а чи всі вони в таких стосунках із благом, як зі своєю вершиною?

— Розумію, куди хилиш у своєму дослідженні, але хотів би почути, що ти сама в тій справі вирішила.

— Подам тобі тут ось таке розрізнення. Якби всі ті блага були частинами блаженства, то вони й між собою, одне від одного, мусили б чимось відрізнятися; така ж бо природа частин: бувши різними, вони творять одне тіло. Що ж до благ, то ми вже довели їхню однаковість. Вони в жодному випадку не можуть бути частинами, інакше довелося

[1] πορίσματα; латинський відповідник — corollarium.
[2] πορίσματα, corollarium.

б визнати, що блаженство складене з однієї лишень частини, а це неможливо.

— Так, безперечно, але очікую й на решту доказів.

— Цілком очевидно, що геть усе пов'язується з благом. Люди домагаються достатку, вважаючи його благом; рівно ж — могутності: вірять, що й у ній благо; те ж можна сказати щодо почестей та слави. Отож найголовніша, найвища причина всіх прагнень — благо, адже ніхто не домагатиметься того, в чому ні справжнього блага немає, ані уявного — його подоби. І навіть те, що з природи своєї не є справжнім благом, а лише видається таким — навіть до нього пориваються люди. З усього видно, що найвищою причиною, стрижнем, коренем усіх поривань справедливо вважається благо. І саме те, задля чого спрямовуємо на щось свої поривання, викликає в нас, очевидно, найбільше прагнення. Хто, скажімо, хоче їздити верхи задля здоров'я, той жадає не так верхової їзди, самого руху, як користі для здоров'я від того руху. Отож якщо причина наших поривань — благо, то бажаємо, власне, не того, до чого пориваємось, а самого блага. А те, задля чого бажаємо всього іншого, й доводить, що блаженство — існує. Отже, саме воно, блаженство, — єдине, чого шукаємо. А це з цілковитою очевидністю показує, що благо і блаженство за своєю природою — одне й те ж.

— Не бачу, як тут можна було б заперечити.

— Але ми довели й те, що Бог і справжнє блаженство — одне й те ж. У такому разі з упевненістю можна робити висновок, що й сутність Бога не в чомусь іншому, а в самому благові.

III. M10

Всі приходьте сюди, кого у путах
Пристрасть, підла нападниця, тримає,
Загніздившись в серцях земного люду!
Тут, натруджені, знайдете ви спокій,
Гавань вам усміхнеться безтурботна.
Для нещасних — єдиний тут притулок.
Скільки б золота Таг не слав піщаний,
Скільки пурпуру — Герм, а самоцвітів —
Інд, що близько до поясу жаркого,
Сяйвом граючи перлів та смарагдів, —
Не прозріють незрячі — хто у темінь
Незнання ув'язнив нещасні душі.
Десь у сховах своїх земля зродила
Те, що зваблює душу і дурманить блиском.
Лиш одне, що керує небом, сяйво

У провалля душі, в імлу не гляне.
Хто ж зуміє спостерегти те світло,
Той і сонячним знехтує промінням.

III. P11

— Погоджуюсь, — відповів я, — все ж бо тут пов'язане найтривкішими сплетами думки.

— А як оцініш те, коли дізнаєшся, чим є саме благо?

— Незмірно цінним було б це для мене, адже водночас я міг би також пізнати Бога, який теж — благо.

— Відкрию це для тебе, спираючись на щонайправдивіші судження, тримай лише в пам'яті те, до чого тільки-но дійшла наша думка.

— Триматиму.

— Хіба ж ми не довели, що все те, чого прагне більшість людей, усі ті блага справжніми і довершеними бути не можуть, оскільки різняться між собою, а якщо одному не вистачає чогось іншого, то хіба ж то повне, цілковите благо? Справжнє благо — це коли всі вони зіллються, мовби в одну форму, в єдину діяльну цілісність, коли, скажімо, достаток — це водночас і могутність, шана, слава, насолода. Якщо ж вони — не одне і те ж, то чи варто до них пориватися?

— Це доведено, — підтвердив я, — і будь-який сумнів тут зайвий.

— Отож якщо всі ті речі, що різняться між собою, аж ніяк не можуть бути благом, то чи не стають вони справжнім благом саме через осягнення єдності?

— Виходить, що так.

— Але ж усяке благо є таким завдяки його причетності до блага, погоджуєшся з цим чи ні?

— Авжеж.

— Тоді мусиш визнати, що єдиність і благо — одне й те ж, адже в усьому тому, чия дія від природи не є різною, — одна й та ж сама сутність.

— Не можу заперечити.

— А чи знаєш, що все суще триватиме й залишатиметься собою до того часу, поки буде єдиним, а тільки-но перестане таким бути — тут же й пропадає, руйнується?

— Як це? — здивувався я.

— Візьми, наприклад, живі створіння. Такими називатимеш їх доти, доки душа й тіло будуть у них одним цілим; коли ж ця єдність розпадається внаслідок роз'єднання одного й другого, — створіння гинуть, їх уже не назвеш живими. Та й саме тіло, поки залишається в єдиній, завдяки єднанню своїх членів усталеній формі, поти й зберігає влас-

тиву людині подобу. Та хай лише відокремлені й розрізнені частини тіла порушать природну єдність — тіло перестане бути тим, чим було досі. Пробіжи думкою все інше — і, без сумніву, пересвідчишся, що все існує завдяки тому, що воно єдине, а перестане бути єдиним — гине.

— Хоч би скільки міркував, до чогось іншого тут ніяк не прийдеш.

— А чи буває так, щоб якесь створіння, коли йдеться про природні дії, полишивши потяг до існування, квапилось до загибелі, прагнуло свого знищення? Якщо взяти до уваги ті створіння, що їх хоч якоюсь мірою природа наділила здатністю чи то бажати чогось, чи не бажати, то не знаходжу жодного, яке, — хіба з якогось примусу ззовні, — перебороло б свій потяг до тривання і добровільно поспішило б до загибелі. Адже кожне єство, дбаючи про порятунок для себе, всіляко уникає смерті й погуби.

— Але що стосується всіляких трав, дерев і взагалі всього, що не наділене душею, то тут маю сумніви.

— Не варто й стосовно цього сумніватися, адже трави й дерева, коли придивишся, ростуть передусім у найпридатніших місцях — де, в межах своєї природи, вони захищені від передчасного всихання та загибелі. Так, одні з них ростуть на полях, інші — в горах; одні водяться на болотах, інші — чіпляються за скелі; є й такі, для яких поживними є безплідні піски, а спробуєш пересадити їх кудись інде — зів'януть. Отож, що підходить для того чи іншого виду, те й дає йому природа, дбаючи, аби, скільки що може тривати, — тривало. Чи варто вже казати про те, як усі ті рослини, мовби устами уп'явшись у землю, тягнуть із неї поживу корінням, аби сповнити тією силою і серцевину, й кору дерева? А те щось, найм'якше, яким є серцевина, що завжди мов у глибинне ложе захована, зверху ж захищена міцністю деревини і, врешті, — звернена до перемінного неба кора — наче захисниця, що терпляче переносить усяку кривду? А яка дивовижна пильність природи, коли так щедро множить насінням усе суще в своїй царині! Адже вона — хто б того не знав? — дарує всьому не лише повсякчасне тривання, а й рід за родом, мовби дією якогось дивного пристрою, підтримує їхнє нескінченне перебування під сонцем. А щодо всього іншого, що не наділене душею, хіба ж не скажемо те ж саме — що й тут усе поривається до того, що відповідне його природі? Чому, скажімо, полум'я з такою легкістю злітає вгору, землю ж її вага тягне донизу? Хіба не тому, що кожному з них відповідають саме такі місця й такі рухи? І далі: що є відповідним для кожного зокрема, те й зберігає їхнє існування, що ж суперечить — те й призводить до розпаду. Тверді речі, наприклад, камінь, не так легко піддаються руйнуванню саме через те, що їхні частинки дуже цупко тримаються одна одної. А що пливке, повітря чи вода, — те, хоч і податливе для поділу, але тут же знову

спливається, повертаючись до попереднього свого стану. А от вогонь поділити взагалі неможливо. Йдеться ж у даному випадку не про вольові порухи свідомої душі, а про відрухові, природні дії, скажімо, коли, не думаючи про те, ковтаємо їжу, коли, несвідомі того, дихаємо уві сні. Так само й у тварин жага тривання випливає не з бажань душі, а з самих законів природи. Іноді ж, коли змушують обставини, добровільно обираємо смерть, хоч вона, що є природним, жахає нас; і навпаки, буває, що силою волі пригнічуємо те, завдяки чому не переводяться смертні й до чого постійно поривається природа — дію розмноження. Отож прагнення зберегти самого себе випливає не з усвідомлених заходів, а з природних поривань. Дало ж бо провидіння всьому, що ним створене, чи не наймогутнішу запоруку тривання — природну жагу триматися життя доти, доки це можливо. Ось чому в тебе не повинно бути жодного сумніву, що все, на землі суще, природно тягнеться до постійного тривання і сахається того, що веде до загибелі.

— Мушу визнати, — мовив я, — тепер цілком виразно бачу те, що недавно видавалося невиразним.

— А що прагне існувати, — продовжила вона, — те хоче бути єдиним, в іншому разі воно не матиме й свого власного буття.

— Це правда.

— Як бачиш, усе прагне до єдності.

— Авжеж.

— Але ж, як я вже пояснила, єдність — це те ж саме, що благо.

— І це правда.

— Отож усе на світі прагне блага, тому, окреслюючи благо, можеш сказати: це те, чого прагнуть усі.

— Годі й придумати щось правдивіше, — зауважив я, — бо справді, або ні до якої єдності не поривається все суще, наче верхівки позбавлене, без керманича, пливе собі навмання, або, раз є щось таке, до чого все поспішає, то це — найвище з усіх благ.

— Я вельми рада, що чую те з твоїх уст, вихованцю, бо ти сягнув розумом у серцевину істини, а сягнувши, побачив те, що раніше вважав невідомим.

— Що ж саме?

— А те, що є метою всього сущого. Вона, безперечно, в тому, що кожен бажає для себе. Оскільки ж ми встановили, що тим бажаним є не що інше, як благо, то мета всього сущого, мусимо визнати, — благо.

III. M11

Хто розумом сягає до глибин правди
Й на манівці не ступить — хоче йти прямо,
Хай світло зору сам у себе він зверне
Й, спрямовуючи вміло дальній біг мислі,

Хай душу вчить, що в ній же, а не десь-інде
Скарбниця справжня, їй одній нехай служить.
Що пеленою хиби довгий час бралось,
Те зблисне ще світліше від промінь Феба.
Таж не цілком ще згасло твого дня світло,
Твоєї мислі, під німим ярмом тіла.
У глибині десь є ще хай зерно правди —
Воно й заколоси́ться в ясноті вче́ння.
Бува, й розумне скажеш — чи не знак певний,
Що тліє ще жаринка в глибині серця?
Таж чисту правду вклав Платон в уста музи:
Вивчати — це пригадувать давно знане.

III. P12

Тоді я:

— З Платоном охоче погоджуюся; ти вже вдруге нагадуєш мені про те, що спочатку я забув через тілесну свою хворобу, а потім — пригнічений тугою.

— Якщо озирнешся на попередні наші висновки, то навпростець вийдеш до того, в чому давно зізнавався, що воно тобі невідоме.

— Що саме?

— А те, які засади керують світом.

— Колись, пам'ятаю, я справді зізнавсь у своєму незнанні, й хоча здогадуюся, що маєш на думці, все ж хотів би ширше про те почути з твоїх уст.

— Щойно ж ти відкидав будь-які сумніви стосовно того, що цим світом керує Бог.

— Такої думки дотримуюсь не тільки тепер, а й надалі в цьому ніколи не сумніватимусь; коротко викладу й міркування, до яких тут вдаюся. Весь оцей світ, що складається з різноманітних і таких суперечних частин, ніяк не зійшовся б у єдине ціле, якби сам не був єдиний, спроможний поєднати в собі такі різноманітні речі. Саме ж розмаїття навзаєм суперечних речей порізнило б і порозривало б оту природну злуку всього, якби, кажу, єдиним не був той, хто, сплівши все докупи, не тримав те плетиво в обіймах. Не мав би своєї ходи очевидний лад у природі; різні її частини не розгортали б такої послідовності рухів щодо їх місця, часу, дійової причини, простору, якості, коли б не було того, єдиного, хто, керуючи розмаїттям тих змін, сам залишається незмінним. Так ось те, хоч би чим було воно, те, завдяки чому триває все створене, завдяки чому перебуває в русі, — його називаю звичним для всіх іменням — Бог.

— Якщо так розмірковуєш, то, гадаю, небагато вже треба моїх зусиль, щоб ти, відзискавши щастя, побачив, порятований, свою вітчизну. Але пригляньмось до того, над чим ми почали міркувати. Чи не зарахували ми достатку до блаженства і чи не зійшлися на думці, що Бог — саме блаженство?

— Звісно ж, стали на тому.

— Отже, й на тому, що для керування світом він ніколи не потребуватиме будь-якої допомоги ззовні, інакше, якби потребував, то не мав би в собі повного достатку.

— Саме так.

— Отже, все доводить до ладу, покладаючись лише сам на себе?

— Не можна й цього заперечити.

— Та було вже доведено, що Бог — це саме благо.

— Пам'ятаю.

— А це означає, що він і впорядковує все за допомогою блага, адже всім керує той, хто, як ми дійшли згоди, — благо, що є мовби стерном чи кермом, порухами якого залишається у стійкості і незнищенності весь устрій — світобудова.

— Найпереконливіше, — відповів я, — підтверджую це, а що раніше ти намірялась мені сказати, хай лише тінню здогаду, я таки передбачив.

— Вірю, і тепер, гадаю, приглядатимешся до правди спостережливішим оком. А те, що зараз тобі скажу, не менше заслуговує на пильність твого погляду.

— Що ж це таке?

— Якщо Бог, — у що справедливо віримо, — керує всім, що довкола, зверненим до блага кермом, а все суще, в свою чергу, природним поривом квапиться до блага, то чи можемо сумніватися, що все суще на світі добровільно підлягає тому керуванню і що все воно, на кивок розпорядника, без жодної принуки звертається мовби по те, що відповідне для нього, відміряне, — до керманича?

— Це справді так. Хіба ж назвемо благом таке правління, що для схильних його прийняти воно стало б ярмом, а для непокірливих — добром?

— То чи не тому не буває чогось такого, що, слугуючи природі, йшло б водночас проти Бога?

— Справді, не буває.

— Та коли б і силкувалось, то чи спромоглося б хоч на що-небудь супроти того, кого справедливо визнаємо наймогутнішим у блаженстві?

— Таки взагалі не мало б аніякісінької сили.

— Отож немає нічого такого, що хотіло б а чи могло б чинити опір найвищому блаженству?

— Гадаю, що немає.

— Є, отже, — підсумувала, — найвище благо; всім воно владно керує, розподіляє — приємно.

— Ти так осолодила мені душу, і то не лише висновками з усього мовленого, а й передусім словами, що їх уживаєш, так осолодила, що, врешті, мені стало соромно за свою глупоту, яка спонукала мене поважитися на таке велике!

— Знаєш переказ про Гігантів, які замахнулись на саме небо; знаєш і те, що їх усмирила благодатна сила. Анумо, якщо хочеш, зіткнімо чолом два протилежні судження! Що, як від того зіткнення викрешеться, заблиснувши нам, гарна іскринка істини?

— Роби, як гадаєш.

— Ніхто, — повела вона, — не сумніватиметься у всемогутності Бога.

— Принаймні, — потвердив я, — кому не бракує здорового глузду.

— А хто всемогутній, для того нічого неможливого немає.

— Авжеж, нічого.

— Отож Бог може вчинити зло?

— Аж ніяк.

— А це означає, що зло — це ніщо, раз його не може вчинити той, хто все може.

— Чи ти, бува, не глузуєш із мене, сплітаючи з тих суджень нерозплутний лабіринт, куди то входиш, щойно звідти вийшовши, то виходиш, щойно туди ввійшовши, а чи якесь дивне у своїй божественній простоті складаєш коло? Щойно ж, повівши мову про блаженство, ти назвала його найвищим благом, яке, це теж твої слова, перебуває у всевишньому Богові. Та й про самого Бога розмірковувала як про найвище благо і найповніше блаженство і, мовби дарунок мені зробивши з тих доказів, мовила, що ніхто не може бути блаженним, не уподібнившись до Бога. І знову ж таки говорила, що благо і блаженство є сутністю Бога, і що сама єдність — це те ж саме, що благо, оскільки до неї поривається природа всього сущого. Потім розмірковувала про те, що Бог керує світом, послуговуючись мовби стерном блаженства, і що все йому кориться добровільно, а також про те, що зло, сама його природа, — ніщо. І все це ти пояснювала, спираючись на якісь іззовні взяті висновки — докази навзаєм черпали тут один із одного свою силу й вірогідність.

— Моїх зусиль у тому дуже мало, це ж завдяки Богові, до якого недавно звертаючись із благанням, ми спромоглись на таке велике діло. Це вже притаманне божественній субстанції, що ні назовні нічого з неї не розпорошиться, ані сама вона нічого зовнішнього в себе не прийме, лишень, як про це мовив Парменід: *Як ото зусібіч округла маса*[1]

[1] Πάντοθεν εὐκύκλου σφαίρης ἐναλίγκιον ὄγκῳ (Див.: Платон, "Софіст", 244 е).

обертає рухливу сферу світу, зберігає непорушність. Оскільки ж ми розглядали не якісь іззовні взяті ознаки, а тільки ті, що в обсягові розглядуваних речей, то не маєш підстав дивуватися, адже, за вказівками Платона, ти твердо засвоїв вимогу, що слова мають достосовуватись до речей.

III. M12

Щасний, хто на своїм віку
Блага вздрів джерело ясне.
Щасний, хто від оков земних
Зміг урешті звільнитись.
Міг фракійський співець колись,
За дружиною плачучи,
Тужним голосом лірних струн
За собою ліси вести;
Зупиняв течію стрімку,
Побіч лева на звуки струн
Лань лягала нетрепетна,
Заєць пса не лякавсь, бо той
Співом був уласкавлений —
Начеб не клекотів уже
До погоні у грудях пал.
Геть усе полонив співець,
Не впокорив лишень себе:
На богів нарікаючи,
У підземні краї подавсь.
Тут, до струн долучаючи
Голос ніжний, солодкий спів,
Що від матері почерпнув,
Із співучих її джерел,
Чим журба дійняла його,
Що журбі додала любов,
Тим, Тенар розжалобивши,
Ласки співом солодким він
Просить владарів темряви.
На незвичної пісні плин
Заціпенів триголовий пес.
Навіть Фурії, месниці,
Що злочинця женуть, жахні,
Сліз не втримали жалісних.
Зупинилось на мить якусь

Іксіонове колесо.
Спраглий Тантал — і той забув
Про оманливий хвилі плин.
І коршак мов задумався
Над печінкою Тітія.
Врешті: "Ми переможені, —
Владар тіней в сльозах прорік, —
Чаром пісні відкуплену
Муж хай має жону свою.
За умови лишень той дар:
Поки звідси не вийдуть ще,
Хай на неї не гляне він".
Хто б коханцям закон писав?
Тут один лиш закон — любов.
На порозі пітьми — гай-гай! —
На кохану звернувши зір —
Вздрів її, втратив, вбив Орфей.
Вас ця байка стосується,
Хто до світла виводить мисль:
Лиш у Тартар, спокушені,
Краєм ока поглянете —
Що було найцінніше в вас,
Те одразу ж і втратите.

Книга четверта

IV. Р1

Як лише Філософія, все така ж обличчям поважна, з достойністю, але м'яко й солодко проспівала ті вірші, я, ще не позбувшись надто глибоко запалого жалю, таки втрутивсь, коли співбесідниця ось-ось мала продовжити свої міркування:

— О передвіснице справжнього світла, — прохопивсь я окликом, — усе те, що досі прозвучало у твоїй мові, божественній у своїх спостереженнях, рівно ж і в судженнях твоїх нездоланній, все те, хоч і призабув я, нещодавно вражений кривдою, — все, що ти мовила, не було раніше для мене цілком невідомим. Але ж ось у чому щонайбільша причина мого жалю: як це при благому керманичеві світу, як це, не збагну, зло може взагалі існувати чи принаймні уникати кари? І це одне лишень, подумай-но, якого подиву гідне! Але й це ще не все, не найбільше диво, якщо при владній, квітучій нікчемності чеснота не лише залишається без винагороди — її топчуть, узявши під ноги, злочинці; не вони, лиш вона розплачується за їхні лиходійства. І все це — годі надивуватись, годі й наскаржитися! — під рукою всевідаючого, всемогутнього, лиш на добро щедрого для всіх Бога!..

— Було б це, — мовила, — причиною безмежного здивування, чимось для всіх найвідразливішим, якби, за твоїм судженням, у такій, мовби під наглядом батька родини зразково впорядкованій оселі дбайливо берегли якийсь глиняний непотріб, а коштовним посудом розкидалися. Але не так воно є. І якщо залишити непохитним те, до чого ми тільки-но дійшли, то від самого Творця, про чиї володіння ось тепер говоримо, від нього самого дізнаєшся, що добрі — завжди могутні, лихі ж — і зневажені, й ниці, як і те, що переступ ніколи не залишається без покари, чеснота — без винагороди, а ще й те, що добрим завжди трапляється щастя, лихим — нещастя; чимало, врешті, є подібних доказів, які, погамувавши твої жалощі, зроблять тебе стійким і цілісним. Оскільки ти вже спостеріг обриси справжнього блаженства, про що тільки-но я вела мову, й місце, де його знайти, знане тобі, та й шляхи, що їх попередньо треба було пройти, вже позаду, — пора, гадаю, вказати тобі дорогу, яка виведе тебе додому. Твоєму розумові додам крила, й тоді, окрилений, злинувши ввись, полишивши турботи, під моїм проводом, моєю стезею, моїм повозом повернешся, врятований, у свою вітчизну.

IV. M1

Крила для лету мені подаровано —
У небо злинути б на них.
Хай лише розум відчує їх помахи —
На все земне згори зорить.
Ген над кулястим повітряним безміром
Він лине; хмари — вже за ним.
Вже й за верхів'я вогню, що розпалений
Кружлянням етеру, майнув.
Далі — до зоряносяйних осель йому
Вже світить Фебова стезя.
Може, й Сатурна дорогу він вибере,
Як воїн — в латах зоряних.
Чи в вишині, зарисований зорями,
Обійде їхній круг гінкий.
А переситившись дальніми мандрами,
Стійке склепіння лишить він
І по стрімкому етері ступатиме,
Де неземного сяйва блиск.
Там усевишній Державець із скіпетром, —
Дзвінкі повіддя у руках —
Сам непорушний, а світом розгонистим
Керує владно, рядить всім.
Тож, коли знов тебе шлях сюди виведе,
Щоб ти забуте віднайшов, —
Ось моя, — скажеш, — вітчизна, пригадую!
Тут перший мій — й кінцевий крок!
А як захочеш іще раз оглянути
Ту землю — ніч покинуту —
Трепетний люд і тиранів побачиш там —
Тих в'язнів власної грізьби.

IV. P2

На те я не втримавсь від оклику:

— Які славні обіцянки! Не сумніваюся, що ти виконаєш їх, лише не барися!

— Передусім мусиш усвідомити, що добрі завжди наділені могутністю, лихі ж позбавлені будь-яких сил; одне тут випливає з іншого. Бо якщо благо й зло — це протилежності, а благо, як ми встановили, — могутнє, то зрозуміло, що зло — безсиле. І що очевиднішою є крих-

кість зла, то виразнішою — міць блага. Та щоб у тебе більшало довір'я до моїх суджень, я поведу їх мовби двома стежками, то сюди вдаючись по докази, то туди. Є дві речі, від яких залежать наслідки людських дій: воля і могутність, і якщо бракує одного з них, то жодна дія розгорнутись не може. Коли відсутня воля, то людина й не братиметься до діла, бо просто цього не воліє; коли ж немає могутності, то й воля даремна. Отож, коли бачиш, що хтось намагається досягти чогось для себе недосяжного, то можеш не сумніватися: такому, аби осягти бажане, бракує сил.

— Думка цілком прозора, тут неможливо заперечити.

— А коли побачиш, що хто-небудь домігся того, чого хотів, то чи сумніватимешся щодо його могутності?

— Звісно, що ні.

— А це означає: на що хто спроможний, у тому він і сильний, до чого не спроможний — у тому безсильний.

— Саме так.

— Чи пам'ятаєш, — повела вона далі, — з попередніх наших міркувань ми виснували, що будь-яке напруження людської волі, а це знаходить свій вияв у найрізноманітніших заняттях, спрямоване на осягнення блаженства?

— Пам'ятаю, і це теж доведено.

— А чи забув, що блаженство — це саме благо? Отож, коли хтось поривається до блаженства, то це означає, що благо для нього — над усе.

— Авжеж, не забув, це добре вбилось у пам'ять.

— Тож усі люди, хай добрі вони, хай і лихі, сказати б, у єдиному пориві кваплятся досягти блага, чи не так?

— Цілком слушно, — погодився я.

— Але ж очевидно, що, осягаючи благо, вони стають добрими?

— Очевидно.

— Отже, добрі осягають те, чого прагнуть?

— Виглядає, що так.

— А лихі, коли б осягли те, чого прагнуть — благо, — не могли б уже бути лихими.

— Справді так.

— Так ось, оскільки одні й другі пориваються до блага, але одні осягають його, інші ж ніяк на це не спроможні, то чи сумніватимешся, що добрі — могутні, а лихі — безсилі?

— Хто б сумнівався, той ні про сутність речей, ані про послідовність суджень нічого б не міг сказати.

— А ще, візьмімо двох людей, яким доручено виконати дещо згідно з природою. Так ось, один із них у природний спосіб і робив це, й завершив, інший, вдаючись до непідхожого природі способу, ніяк на це

не спромігся б, а лиш наслідував би того, хто належно виконує, — то кого з тих двох ти вважав би могутнішим?

— Хоч і здогадуюсь, куди ти хилиш, а все ж хотів би про це почути ширше.

— Чи заперечуватимеш, що рухи, які служать ході, — це рухи, що відповідають природі людини?

— Хто б це заперечив?

— І не сумніваєшся, що робота ніг при цьому — природний їхній обов'язок?

— І щодо цього немає сумніву.

— А якщо хто-небудь, маючи змогу ступати ногами, ними й послуговується при ходінні, а хтось інший, позбавлений природної змоги ходити ногами, спробує ступати, спираючись на руки, то кому з тих двох можна справедливо надати перевагу?

— Говори далі, бо хто сумніватиметься, де більша сила — в того, кому слугують природні властивості тіла, чи в когось іншого, хто позбавлений такої змоги?

— Але ж до найвищого блага, що рівно ж лихим, як і добрим, доступне, ті й інші прямують по-різному: добрі — природним шляхом, послуговуючись чеснотами; лихі ж, до тієї самої мети прямуючи, потурають усіляким пристрастям, що, безперечно, не назвеш природним способом осягнення блага; чи ти іншої думки?

— Та ні ж, — відповів я, — тепер видно й те, що з цього випливає. З усіх-бо суджень, з якими я погодився, видно, що добрі неодмінно бувають могутніми, а лихі безсилими.

— Правильно, — мовила вона, — ти втішаєш мене тим, чого й лікарі звикли очікувати від хворого, — ознакою випрямленої природи, що вже опирається недузі. Але бачу, що ти вже цілком готовий до розуміння, тож перейду до ряснішої низки суджень.

Приглянься тільки, до чого доходить безсилля зіпсутих людей, якщо вони неспроможні осягнути й того, до чого їх веде, майже наганяє природний потяг; а що, якби вони опинилися наодинці з собою, без такої великої, майже нездоланної проводарки й помічниці, якою є природа? Подумай, наскільки справді безсилими є погані люди. Таж навіть тих марних, забавкових нагород, до яких пориваються, вони не годні здобути: вже до самої вершини, здається, зовсім недалеко, та вони слабнуть, не дотягуючись навіть до тієї мети, задля якої так гарували і вдень, і вночі. Добрі ж люди саме тут, в осягненні вершини, виявляють усю свою могутність. І подібно як пішохода, що зможе дійти до того місця, поза яке вже не ступити, назвеш найсильнішим у піших переходах, так і того, хто сягне бажаної мети, поза якою вже нічого немає, мусиш так саме вважати найсильнішим. А з цього висновуємо, що погані люди, очевидно, взагалі позбавлені сил. Бо з якого ж то ди-

ва, полишивши чесноти, вдавалися б до пороків? Не відають, що таке благо? Але що може бути немічнішим, аніж незрячість невігластва? А можливо, й знають, чого їм прагнути, та пристрасті грубо збивають їх на манівці? Але й у такому разі, піддаючись порокам, вони виявляють свою неміч. А чи свідомо, з власної волі уникають блага, аби прихилитись до пороків? Якщо так, то вони не лише сил, а й справжнього життя позбавлені. Адже, хто полишає спільну для всіх мету, — той і саме життя полишає.

Декому, напевно, видасться дивним наше твердження, що погані люди, а їх більшість, взагалі не існують, але так воно є насправді. Бо ж якщо люди погані, то я не заперечую, що вони є такими; заперечую те, що вони є, що вони існують у чистому, власному розумінні слова. Говоримо ж про труп як про мертву людину, але назвати його людиною у власному значенні слова не можемо. Так само скажу й про порочних, зіпсованих людей, що вони є такими, а от що вони справді є, що існують — того визнати не можу. Адже існує лише те, що дотримується властивого йому порядку, зберігає свою природу; що ж її зраджує, те позбувається й притаманного тій природі буття. Але ж лихі, можеш заперечити, дещо таки можуть. Хай так, але ж їхня можність — не від сили, а радше від безсилля. Вони спроможні лише на зло, яке б їм ні на що не придалось, якби вони могли стати на бік дійового блага. Одне слово, така можність лиш увиразнює їхню повну неспроможність. Адже, якщо зло, — це ми недавно з'ясували, — це ніщо, а лихі тільки на зло спроможні, то це означає, що вони ні на що не спроможні.

— Цілком очевидно.

— Але, щоб ти зрозумів, чого варта ота їхня можність, то згадай нещодавній висновок: ніщо не буває могутнішим од найвищого блага.

— Справді, так, — відповів я.

— Але воно не може чинити зла.

— Авжеж, не може.

— А чи є такий, хто б запевняв, що люди все можуть?

— Хіба що глузду б позбувся.

— А попри те люди таки чинять зло?

— Якби ж то, — не втримав я вигуку, — вони не могли його чинити!

— Але оскільки лише здатний на добрі вчинки може все, а хто й на лихі здатний, всього не може, то з цього видно, що ті, що можуть чинити зло, — менше можуть. До того ж, як ми вже вказали, всяку могутність маємо розглядати серед тих речей, яких варто домагатися, вони ж стосуються до блага, як до своєї вершини. Але здатність чинити зло не можна віднести до блага, отже, й домагатися цього негоже. Усяка ж могутність гідна того, щоб її домагатися. Звідси висновуємо, що здатність чинити зло — це не могутність.

Виходячи з усього цього, впевнено можемо судити про могутніст добрих людей, щодо слабкості ж лихих — можемо не сумніватися. І то му справедливою є думка Платона про те, що одні лише мудреці мо жуть осягнути те, чого бажають, негідники ж роблять переважно те, щ їм подобається, чого ж вони справді бажають, того не можуть осягнути Роблять, отже, різне; їм здається, що ось так, забавляючись, доскочат жаданого блага. Та ба! Безчесні вчинки до блаженства не виведуть.

IV. M2

Подивись-но: засідають пишнотронні владарі,
Сяють пурпуром; довкола — охорони міць хмурна;
Грізні володарські лики, аж клекоче в грудях шал.
А зірвав би хтось ті шати, з марноти завісу зняв,
Показалися б кайдани, що й тиран закутий в них.
Звідси й пристрастей отрута, а на серці — жовч їдка.
Звідси гнів, що б'є по мислі, сіє бурю у душі.
То лукаві сподівання, то жалі діймають їх.
А якщо вже стільки владних бід на голову одну,
Хай і владну, годі й думать, що жаданого сягнеш.

IV. P3

То чи бачиш ти, врешті, в яке болото скочуються негідні вчинки, якою світлістю променіє гідність? Хіба з цього не видно, що добри ніколи не оминає нагорода, а лихих — покара? Адже справедливо мо жемо вважати, що за будь-яким діянням іде очікувана винагорода, як наприклад, бігун на стадіоні отримує вінок, задля якого він і ставав д бігу. Блаженство ж, ми вже довели, — це те саме благо, задля якого вс звершується. Отож саме благо — це мовби спільна для людських діян нагорода. І цього від добрих людей не можна відділити (не назвемо ж добрим того, хто самого добра позбавлений), адже добрих звичаїв н омине нагорода. Хай би хоч як скаженіли лихі, а з мудрого не спад вінок, не зів'яне. Чужа безчесність не заплямує доброї слави чесних Коли б вони втішалися нею, придбаною чи позиченою в когось, то і міг би й відняти будь-хто інший, чи навіть той, від кого вони ту слав отримали. Вона ж у них — від власної чесності. Тому-то свою нагоро ду чесний може втратити лише тоді, коли сам перестане бути добро чесним. І насамкінець: якщо люди прагнуть будь-якої нагороди, був ши певними, що в ній — благо, то хто скаже, що причетна до блага лю дина не отримує нагороди? Та ще й якої нагороди — з-між усіх най кращої, найвеличнішої! Згадай лиш ту головну думку, яку я нещодав

но виснувала для тебе, і так ось поміркуй. Якщо саме благо — це блаженство, то всі люди вже тільки через те, що вони благочесні, вочевидь стають блаженними. Але ж, хто причетний до блаженства, того й до богів годиться прирівнювати. Тож і нагороду свою мають благочесні люди, нагороду, якої не зітре перебіг часу, ні жодна влада не применшить, ані не очорнить обмова хоч би якого негідника — змогу рівнятися з богами. А якщо це так, то мудрець не повинен сумніватись щодо того, що кара неминуче перестріне лиху людину. Отож, якщо благо і зло, отже, нагорода і кара мовби чолом до чола протиставлені, то так само, як це спостерігаємо в житті, відповідають собі у своїх протилежностях нагорода за благо — і покара за зло. А тому нагородою для добрих є сама їхня доброчесність, а покарою безчесним — їхня безчесність. Немає ж такого, хто, зазнавши покари, сумнівався б у тому, що йому заподіяли зло. І коли б люди захотіли самі себе ж оцінити, то чи могли б себе тішити тим, що втекли від кари, коли вони не лише заражені найгіршим з усіх зол — ницістю, а й глибоко нею вражені?

А тепер з іншого боку, з табору доброчесних, придивись, які покарання переслідують лихих людей. Все, що існує, про це мовлено раніше, — єдине; таким є і благо. Звідси висновок: усе, що існує, це теж, виходить, благо. В такий спосіб усе, що не у сфері блага, перестає існувати. Лихі перестають бути, чим були раніше. А що вони були людьми, про це свідчить хіба сама видимість — подоба, яка залишилась від людини: набувши зла, вони позбулися людської природи. І якщо одна лише порядність спроможна піднести когось над людьми, то зіштовхнути його з рівня людської природи може, зрозуміло, непорядність. Отож, коли побачиш когось такого, хто, піддавшись порокам, змінив свою природу, то не матимеш права назвати його людиною. Скипає від жадоби зухвалий грабіжник чужого майна — назвеш його подібним до вовка. Вигострює язика у зухвалих сварках — прирівняєш до пса. Замишляє щось потайки, радо сплітаючи підступи, — подібний до лиса. Тремтить од непомірного гніву — повіриш, що носить у собі лев'ячу душу. Боязкий, що й без причини готовий дременути, — то наче олень. Ледачий, наче задубілий у своїй глупоті, — живе по-ослячому. Легковажного, який любить перепурхувати з місця на місце, не відрізниш від горобця. У хтиві, бридкі насолоди занурився — з болота, де свиня розкошує, вже й ніг не витягне. Так і стається, що кожен, кого покинула порядність, перестає бути людиною: не в силах причаститись до божественного, перетворюється у німе створіння.

IV. М3

Гнав Улісса по морю Евр,
У вітрила мандрівні дув —
І прибив їх до острова,

Де прекрасна воло́дарка,
Донька Сонця, у келиху
Гостям згубний напій дала,
Чаром співу приправлений.
Щойно випили — й силу трав
Кожен звідав по-різному:
Хтось зарохкав, немов кабан,
Хтось — уже африканський лев,
Грізний іклами, кігтями;
Хтось, готовий заплакати,
Ставши вовком, завив уже;
Ще хтось — тигром із Індії
Тихо бродить довкіл палат.
Хоч аркадський крилатий бог,
Нещасливця жаліючи,
Гостя й тут від біди вберіг,
Та супутники, веслярі,
Все ж до кухлів приклалися —
Й не Церера вже вабить їх:
Жолуді залюбки гризуть.
Геть усе в них змінилося:
Тіло, голос тваринним став,
Від людини — лиш ум один,
Він біду усвідомлював!
Як не змішуй отруйних трав,
Хоч яку в них пробуджуй міць —
Лиш для тіла вони страшні,
Духу ж не похитнути їм!
Бо глибинна людська снага —
Наче в за́мку, за мурами.
Є грізнішого зілля міць,
Що в людині вбива людське —
Та, що глибоко в душу йде
І, не шкодячи тілу, все ж
Дух із нього витравлює.

IV. P4

Тоді я:

— Справедливо, гадаю, мовиться про зіпсованих людей, що вони, хоча тілесно й перебувають у людській подобі, але щодо свого душев-

ного стану, то таки справді перемінились у тварин. Але я не хотів би, щоб їм було дозволено свою злочинну дикість звертати на загибель доброчесних.

— Їм і не дозволено це, про що йтиметься у відповідному місці, але навіть якби вони були позбавлені тієї змоги, яку ви їм приписуєте, — втішатись винищуванням благочесних, то кару, яку повинні понести злочинці, значною мірою було б полегшено. Хай це видасться неймовірним, але лихі люди неминуче будуть нещасливішими тоді, коли їм удасться довершити злочин, аніж коли не зможуть здійснити свого задуму. Адже, якщо пориватися думкою до чогось злого — це нещастя для людини, то ще більше нещастя — мати змогу вчинити те зло; сам лихий намір, без учинку, — то мов невизрілий плід. Кожен, як бачиш, перебуває зі своїм нещастям, але потрійно нещасливим є той, хто замишляє лихе, хто може його заподіяти й хто, врешті, таки його заподіює.

— Я згоден з тобою, але надто вже мені хочеться, щоб вони швидше могли уникнути того нещастя, — щоб були позбавлені змоги звершити лихе діло.

— Уникнуть, — мовила вона, — скоріше, ніж ти цього бажаєш, чи, можливо, й самі вони сподіваються уникнути, бо ж у цих тісних рамках життя нічого не буває такого, на що надто довго було б чекати безсмертній душі. Буває, що зухвалі задуми лиходіїв, нагромадження їхніх злочинів, цілком раптово, всупереч усім їхнім сподіванням зазнають цілковитого провалу — і це кладе міру їхньому нещастю. Бо якщо ницість робить людей нещасливими, то нещастя ницої людини зростатиме в міру тривання її ницих учинків. За найнещасніших я мала б таких людей, чиїм лиходійствам навіть смерть не клала б межі. Врешті, справедливо підсумовуючи міркування щодо лиходійства та пов'язаного з ним нещастя, скажемо: те нещастя, якщо воно безмежне, то мусить бути й вічним.

— Твій висновок, хоч і дивний, хай до нього й важко підступитися, але мушу визнати, що він цілком пасує до всього, що перед тим мовилося.

— Так воно і є, а кому такий висновок видається непереконливим, то йому належало б виявити в моїх судженнях або якийсь хибний засновок, або вказати, що з самого викладу суджень, з їхнього порядку, не конче випливає саме те, що висновую. В іншому разі, якщо в нього немає застережень до всього попереднього, то сумнів щодо висновку взагалі безпідставний. Бо й те, що зараз ось скажу, видасться тобі не менш дивним, хоча й воно неминуче випливає з попереднього.

— Що ж саме?

— Щасливішими лиходійники стають тоді, коли вони розплачуються за скоєне, аніж тоді, коли жодне справедливе покарання їх не при-

боркує. Я не про те, що кожному одразу ж спадає на думку, — не про те, що кара, месниця за злочин, виправляє спотворені звичаї, а страх перед покаранням виводить на праведну путь, ще й іншим служить засторогою, щоб уникали лихого вчинку. Ні, в мене інша думка, чому нещаснішими є ті негідники, яких не покарано, якщо навіть не враховувати виправного значення кари, якщо не зважати, що вона — корисний приклад для інших.

— А яку ж іще іншу причину ти маєш на увазі?

— Хіба ж ми не дійшли згоди, що добрі — щасливі, а лихі — нещасні?

— Авжеж.

— Якщо ж до чийогось нещастя додати трохи блага, то чи не буде він щасливішим від того, чиє нещастя — у чистому вигляді, без жодної домішки блага?

— Мабуть, що так.

— А що, коли цьому ж таки нещасливцеві, який позбавлений будь-якого блага, окрім усього, що робить його нещасним, ще й нове якесь зло приточити, то чи не буде він набагато нещаснішим, аніж той, чиє нещастя полегшене якоюсь часткою блага?

— Ще б пак!

— Отож лиходії, коли їх карають, отримують мовби частку блага, тобто саму кару, адже вона, з погляду правосуддя, — благо; вони ж, коли їх не покарати, матимуть у собі іще щось, окрім зла, — саму безкарність; її ж, з огляду на несправедливість, ти сам визнав злом.

— Не можу того заперечити.

— Тому-то лиходії набагато нещасливіші, коли їх обдаровувати несправедливою безкарністю, аніж коли скарати справедливим покаранням. Але ж очевидно, що карати лиходіїв — це справедливо, дозволити ж їм уникнути покарання — несправедливо.

— Хто б це міг заперечити?

— Але ж не заперечити й того, що благом є те, що справедливе, і навпаки, що несправедливе — це зло.

— Все це випливає з того, що ми тільки-но схвалили. Але хотів би від тебе почути, чи залишаєш хоч якусь покару для душі після смерті тіла?

— Ще й яку велику,— відповіла вона, — одна, гадаю, стосується покарання, інша — очищення через милосердя. Але тут я не маю наміру розмірковувати над тими речами.

Досі ми говорили про могутність поганих людей: вона видалась тобі вкрай обурливою, виявилась — ніякою; ти нарікав на безкарність лиходіїв, а побачив, що вони ніколи не уникають покари за свою мерзенність; благав, аби скоріше настав край свавіллю, а переконався, що воно недовговічне, а ще — що триваліше, то нещасливіше, а вже най-

нещасливіше — якщо вічне; врешті, пересвідчився, що жалюгіднішими є нечестивці, які відбулися несправедливою безкарністю, аніж ті, що зазнали справедливої покари. Звідси цілком очевидний висновок: лиходії саме тоді зазнають найважчої покари, коли вірять у свою безкарність.

— Коли міркую над твоїми судженнями, то нічого правдивішого, здається, й придумати не можна. А тільки-но повернусь до звичайного глузду, то не знаходжу людини, якій усе це не видалось би не те що неймовірним, а й справді нечуваним.

— Авжеж.

— Бо ж навиклих до темряви очей вони не можуть звернути до світла найпрозорішої правди; ті люди уподібнились до птахів, чий погляд живить нічна темінь, а світло дня — засліплює; приглядаючись не до порядку, що в природі, а до своїх душевних поривань, щасливим називають того, хто втішається розперезаною свободою і кому сходять з рук його лиходійства.

— Але зваж на те, що освятив одвічний закон. Припусти, що до всього найкращого ти достосував свою душу — і не знадобиться тобі суддя, який розподіляє нагороди: ти сам себе зарахував до ґрона обранців. Припусти, що вдався до найгіршого,— то не очікуй кари збоку: ти сам себе зіштовхнув у яму; як ото трапляється, коли раз по раз то землю, то небо споглядаєш — і здається тобі, що ти, мов одсторонений від усього, силою самого лише погляду стаєш причетним то до земної скверни, то до небесних зірок. Але люд на це не зважає. Ну то й що? Чи маємо приєднатися до тих, хто, як ми показали, уподібнює себе до тварин? От, скажімо, ставши повністю незрячим, хтось уже й забув, що послуговувався зором очей, уже й гадки не має, що йому чогось бракує для людської досконалості, — то чи ми, зрячі, будемо такої ж самої думки, як і той незрячий? Але ще ось із чим, хоч воно й оперте на такі ж міцні засади, не погодиться люд — що нещасливішими є ті, хто чинить кривду, аніж ті, хто її зазнає.

— Хотів би й сам я почути ті докази.

— Чи заперечуватимеш, — почала вона, — що кожен нечестивець гідний покари?

— Аж ніяк.

— А що нечестивці — нещасливці, те вже не раз ми з'ясували.

— Авжеж.

— Отож, гадаю, не сумніватимешся, що гідні покарання — нещасливі.

— Я згоден.

— Скажімо, — продовжила вона, — ти засідаєш як суддя, то кого вважатимеш за потрібне покарати — того, хто заподіяв кривду, чи потерпілого від неї?

— Без сумніву, заступившись за потерпілого, я покарав би кривдника.

— Отже, нещасливішим видався б тобі той, хто заподіяв кривду, аніж той, хто її завдав.

— Це зрозуміло.

— Із цих та інших яскравих причин, чому ницість уже самою своєю природою робить людей нещасливими, випливає наслідок: завдана кривда — це біда не того, хто її зазнав, а того, хто заподіяв.

Нині ж судові оратори роблять якраз навпаки: усіляко намагаються викликати у суддів співчуття до тих, кого важко й жорстоко скривджено, хоч мали б, що справедливіше, пробуджувати жалість до тих, хто опустився до лихого вчинку. Тож не гнівом, а радше спочуванням і жалістю перейняті мали б вести їх обвинувачі до суду, наче хворих — до лікаря, аби належною карою покласти край хворобі, що призвела недужого до вини. А за обставин, що їх маємо, зусилля захисників або повністю йдуть нанівець, або, якщо вони таки хочуть прислужитися людям, то скочуються до становища обвинувачів. Самі ж лиходії, якби хай крізь якусь шпаринку мали змогу глянути на доброчесність, якою знехтували, коли б усвідомили, що, прийнявши сувору кару, позбулися б злочинного бруду, то, аби віднайти втрачену порядність, не вважали б покарання мукою для себе і, відмовившись од захисників, беззастережно здалися б на волю обвинувачів та суддів. Ось чому у мудрих людей не залишається місця для ненависті, хто ж бо, хіба що був би дурнем із дурнів, ненавидітиме добродійників? А ненавидіти лиходіїв — хіба це не безглуздя? Адже, як бувають хвороби тіла, так і порочність — наче якась душевна недуга. А якщо хворі тілом заслуговують не так ненависті, як співчуття, то тим паче не переслідувати, а жаліти маємо тих, чиї душі виснажує найважча з усіх напастей — безчесність.

IV. M4

Нащо спокій душі аж так турбуєш?
Нащо собі ж на біду долю дратуєш свою?
Смерті хочеш? Зажди: сама наскочить,
Коней-птахів женучи, тпрукать не стане, повір.
Зубом — тигр нам, ведмідь, змія отруйна
Й лев грозить, а з мечем — смертний на смертного йде.
Може, в звичаях тут уся причина:
Різні вони — й через те дикі зчиняють бої,
Щоб навзаєм себе сікти залізом?..
Жодним глуздом, однак, дикості не оправдать.
Хочеш людям одмірять по заслузі —
Добрих любов'ю зігрій, а спочуванням — лихих.

IV. P5

На те я:

— Тепер бачу, в чому полягає щастя чи нещастя відповідно до вчинків чесних чи безчесних людей. Але щодо самого щастя, як його назагал розуміє люд, то я от міркую, чому б тут не мало бути якогось чи то блага, чи зла. Таж ні одна здорового глузду людина не обрала б для себе безвісність, долю вигнанця, злидаря, відкинувши долю того, хто процвітає у своїй вітчизні, хто славний багатствами, почестями, могутністю. До того ж і вагу мудрості ясніше, виразніше бачимо, коли блаженство повелителів мовби в якийсь спосіб проливається й на підлеглий люд — коли в'язниця, смертний вирок, інші визначені законом тортури звернені проти найзлочинніших громадян, бо задля них вони, власне, й придумані. То чому ж усе діється навпаки: покарання, що мали б перестріти злочинців, падають на добрих людей; нагороду за чесноти перехоплюють лиходії; чому воно так — не можу надивуватись, тож хотів би від тебе довідатися, що за причина такої кривдної плутанини. Втім, не так би дивувався, якби повірив, що той безлад — непередбачувана гра випадків. Та велике моє зчудування робить іще більшим керманич усього сущого — Бог. Він же, замість того, щоб добрих наділити приємним, а злих — прикрим, часто навпаки — добрих вражає нещастям, якого вони не ждали, злих втішає щастям, якого вони жадали. Якщо тут не дошукатися причини, то хіба не назвеш усе те сліпою випадковістю?

— Немає дива, — відповіла Філософія, — що там, де непізнаним залишається порядок, сама його природа, там усе видається безладним, випадковим. Та хоч ти й не збагнув іще причини ось такого ходу речей, однак, оскільки світом править добрий керманич, можеш не сумніватися, що все тут відбувається саме так, як і повинно відбуватися.

IV. M5

Хто ж бо не знає, що зорі Арктура
Пливуть побіч самого полюса неба;
Й що так повільно сузір'я Боота
Пізні вогні свої в море ховає,
Ранні ж — надто швидко викочує,
Той неба високий закон подивлятиме.
Хай лиш убуде блискучої повні,
Від тіні нічної, хай виглянуть зорі,
Що їх, осяйна, вона щойно ховала, —
Люд, ошалівши, в загальній омані

В мідь ударятиме лунко й тривожно.
Дивом зате не вважають, як вітер
Хвилею лунко вдаряє об берег,
Як під палаючим подихом Сонця
Сніг, що морозом скований, тане.
Тут — очевидні тих явищ причини,
Там, приховавшись, острах наводять.
Що появляється зрідка на очі —
Все є подивом, чудом для люду.
Мла незнання розвіється — й тут же
Ясності розуму подив уступить.

IV. P6

— Так воно є, — відповів я. — Але якщо твоїм обов'язком є розкривати причини всього, що приховане від зору, а також проливати світло на вповиті темрявою засади світобудови, то, прошу тебе, поділися якомога докладніше думкою про ті речі, аби, врешті, покласти край моєму сум'яттю.

На те вона мовила, ледь усміхнувшись:

— Закликаєш мене заторкнути чи не найповажніший для дослідження предмет, і тут годі сподіватися на вичерпне пояснення. Така вже природа того предмета: відрубаєш один сумнів — головами Гідри відростають незліченні інші, й немає тут іншого способу, хіба що приборкати їх найпроникливішим вогнем розуму. Аби дати собі з тим раду, треба поміркувати над простотою провидіння, лінією долі, раптовістю випадку, над божественним пізнанням і призначенням, над свободою волі; зважай сам, як це нелегко. Та оскільки знання тих речей — це мовби частина твого лікування, спробуймо, хоч у тісних рамках часу, дещо в тих справах розсудити. І якщо тебе звеселяють пісенні веселощі, то мусиш цю насолоду на якийсь час відкласти, поки послідовно сплітатимеш відповідні судження.

— Як скажеш, — відповів я. І тоді, пішовши мовби іншою стежкою, вона почала:

— Походження всього сущого, розвиток усього, що підлегле змінам, що в той чи інший спосіб рухається, виводить свої причини, свій порядок і свої форми від незмінного божественного розуму. Із вершин своєї простоти, мов із якогось замку, він визначає розмаїття всього сущого. І те розмаїття, коли на нього дивитись у самій чистоті божественного розуму, називається провидінням. А коли те провидіння розглядати в його стосунку до всього того, що божественний розум рухає, що він упорядковує, то воно, те провидіння, ще звичаєм стародавніх,

названо долею. Проникнувши думкою в саму суть тих двох понять, неважко спостерегти різницю між ними. Провидіння — це сам божественний розум, найвище начало, чільний розпорядник усього сущого; доля ж — це властивий мінливим речам розпорядок; за його допомогою провидіння пов'язує все суще належним порядком. Провидіння рівною мірою охоплює назагал усе — хай воно різноманітне, хай безконечне. Доля ж розпоряджається поодиноким — розподіленим щодо місця, форми й часу; об'єднане прозорливістю божественного розуму розгортання часового порядку — називається провидінням, а це ж таки розсіяне й розгорнуте у часі об'єднання — долею.

Провидіння і доля, хоч вони й різні, але взаємозалежні поняття. Порядок, що його являє доля, випливає з простоти провидіння. Подібно до того, як митець, попередньо схоплюючи думкою обриси якоїсь речі, що її взявся виготовити, працює над своїм виробом: що озирнув водночас, в одну мить, те веде до завершення у часовій послідовності, — так і Бог своїм провидінням упорядковує все, що повинно статися, як щось єдине і незмінне; що ж упорядкував, те, вже за посередництвом долі, звершує в усьому його розмаїтті й часовій мінливості. Отож чи доля діє через прислужників провидіння — якимись божественними духами, чи світовою душею, назагал усією слухняною природою, чи рухами небесних світил, чи ангельською силою, чи хитрістю всіляких демонів, — чи лишень деякі з тих сил, а чи всі вкупі снують сув'язь долі, цілком очевидним є те, що провидіння — це незмінна і проста форма всього, що має відбутися; доля ж рухлива, у часовому порядку розгорнута сув'язь усього, чим розпорядилась, аби воно відбулося, — божественна простота.

Звідси висновуємо: все, що підлегле долі, підлегле й провидінню, а йому — сама доля; проте дещо, підпорядковане провидінню, все ж перевищує ту сув'язь, що її сплітає доля. Справді, є щось таке, що, перебуваючи несхитно стійким побіч найвищої божественності, не залежить од мінливого порядку долі. Адже, скажімо, й серед коліс, які обертаються навколо однієї й тієї ж осі, те, що безпосередньо близьке до осьової непорушності, для всіх інших, що поза ним, саме стає мовби віссю, довкола якої обертаються ті колеса; крайнє ж, найгінкіше у своєму обертанні, наскільки віддаленіше від серединної неподільності, осьової точки, настільки розлогішим біжить шляхом; а якщо котресь із коліс, наблизившись, поєднається з тією серединною точкою, то воно неминуче набуде ознак простоти — перестане ширитись, розбігатись; так і те, що перебуває на більшій віддалі від першоначала, божественного розуму, потрапляє в набагато ширше плетиво долі, тому настільки може бути од неї вільним, наскільки наблизиться до серцевини всього сущого; прилучене до стійкості найвищого розуму, позбавлене руху — воно вже за межею, куди не сягає необхідність, що її нав'язує доля. Отож, як розуму-

вання відноситься до розуміння, те, що народжується — до того, що є, час — до вічності, розгонисте коло — до стійкої серединної точки, так і мінлива сув'язь долі — до незмінної простоти провидіння. І ця сув'язь, що її плете доля, приводить у рух небо й сузір'я, належно єднає між собою елементи, чергуючи послідовними їхніми змінами; вона ж ізнову виводить до світла все те, що народжується і вмирає, забезпечуючи йому подібністю плодів та насіння постійне тривання в часі. Вона в'яже і дії людей, усе їхнє життя з його успіхами і невдачами нерозривним плетивом причин; висновуючись із незмінних засад провидіння, вони й самі мусять бути незмінними. Отож усе діється в найкращий спосіб, коли, перебуваючи в божественному розумі, простота висновує несхитний ряд причин, і цей порядок утримує мінливий світ пливких речей, погамовує їх силою власної незмінності.

Ось чому, неспроможні збагнути цей порядок, ви бачите все начебто у безладі й сум'ятті, насправді ж усе довкола тримається міри і йде стежкою блага. І ніщо не відбувається з причини зла, нічого й самі нечестивці не годні вдіяти, бо ж їх, уже вкотре зауважуємо, поки шукають блага, веде манівцями лукава омана; тож вони втрачають не лише належний самому стрижневі найвищого блага порядок — від свого ж власного початку відхиляються. Що вже казати про порядок, який, беручи початок від самого стрижня найвищого блага, не дозволяє будь-якого відхилення від своїх засад? І ти запитуєш, що може бути безглуздіше й несправедливіше, аніж те, що добрим людям трапляється і щастя, і нещастя, а лихі ж не лише ненависть, а й плоди своїх бажань пожинають. Чи такий уже ти впевнений у здоровому глузді людей, що вважаєш непомильною їхню думку, коли одних мають за чесних, інших — за негідників? Тож судження людей розбігаються й у тому, коли вони беруться визначати, хто гідний нагороди, а хто — покари.

Але припустімо, що хтось таки зуміє розрізнити, де добрі люди, а де лихі, але чи зможе проникнути зором усередину — побачити весь устрій душі, як звичним є говорити про тіло? І чи для необізнаного не є дивом те, що одним людям для здоров'я тіла підходить щось солодке, іншим — гірке, чому для одних хворих помічними є легкі засоби, для інших — сильнодіючі? Лікар, який розпізнає, що таке здоров'я, його міра й природа, а що — хвороба, з цього, певна річ, дивуватись не буде. А що ж інше може бути здоров'ям душі, як не доброчесність, що ж, як не хиби, її хворобою? Хто ж бо охороняє добрих і оберігає від лихих, як не Бог, володар і цілитель душі? Він, тільки-но гляне зі сторожових висот провидіння, тут же й пізнає, що кожному належить, а впізнавши, одразу й наділяє потрібним. Тут і стається те велике диво, що походить від порядку долі: здійснює його той, хто знає, а ті, що не знають, торопіють перед ним.

Аби, відповідно до снаги людського розуму, коротко окреслити глибину божественного, скажу: що на твій погляд найсправедливіше, найдогідливіше самій правді, те — щось цілком протилежне з погляду того, кому відомим є провидіння. Сказав же наш Лукан: "Справа переможців була до вподоби богам, а переможених — Катонові". Отож коли діється щось таке, що вочевидь суперечить твоїм сподіванням, то знай: усе це діється належним порядком, його неправильність — лиш у твоїй голові. Але трапляється й таке, що вельми порядний у божественному й людському розумінні чоловік буває не надто сильний духом, і хай лиш його спіткає якась невдача, він тут же занедбує свою доброчесність, що не допомогла йому вберегти щастя. Тож керівний розум щадить тих, кого може зламати нещастя, хто падає під вагою страждань. А ще є — оснащений усіма чеснотами, святий, наближений до Бога; провидіння вважає, що не по-божому було б дозволяти, щоб його торкалось будь-яке нещастя, оберігає й від тілесних недуг. Мовив же досконаліший навіть од мене: *Тіло святобливого мужа створено з етеру*[1]. Тому трапляється, що управління державними справами доручають добрим, щоб вони притлумили розбуяле зухвальство негідників. А втім, провидіння розпоряджається по-різному, залежно від стану душі кожної людини: одним, щоб не розніжились тривалим щастям, підшукує причини для гризоти, інших вражає всілякими бідами, аби вправлянням у терплячості зміцнити душевні чесноти. Одні над міру лякаються того, що можуть стерпіти, інші зневажають те, чого не можуть винести. Таких, аби самі себе випробували, на що здатні, провидіння провадить шляхом журби. Дехто ціною смерті здобув довговічну славу свого ймення; не затремтівши на тортурах, вони подали для всіх інших зразок того, що доброчесність бере гору над будь-яким лихом. А що все це — від блага, яке в них самих, у тому немає жодного сумніву. І якщо нечестивцям трапляється то сумне, то жадане, то це відбувається з тих же самих причин. Щодо сумного, то тут ніхто не дивується, всі ж бо сходяться на тому, що злочинцеві — по заслугах; призначені для нього муки як інших відстрашують від злочину, так і самого покараного роблять кращим. А от щодо веселого, то воно для добрих стає гарним доказом, що мають думати про той вид щастя, яке, бачимо, частенько слугує негідникам. Тут, гадаю, потрібно врахувати ще й таке: дехто буває настільки невтримної й прикрої вдачі, що до злочину його може підштовхнути нестача майна; щоб зарадити тій хворобі, провидіння наділяє таку людину багатством. Ще хтось інший, бачивши своє споганене блудом сумління і зіставляючи себе зі своїм щастям, можливо, жахнеться: ану ж, мовляв, чим насолоджуюсь, те засмутить мене гіркотою втрати — і зміниться на краще: боячись

[1] Ἀνδρὸς δὴ ἱεροῦ δέμας αἰθέρες ᾠκοδόμησαν (слова, приписувані Парменіду).

утратити щастя, позбудеться нікчемності. Є чимало й таких, кого заслужено зіштовхнуло в прірву їхнє ж таки щастя, з яким вони повелись аж надто негідно. Декому надано право визначати кару, щоб добрі мали змогу вправлятись у своїх чеснотах, а лихі — терпіти покарання. Адже, як між лихими й добрими не може бути жодної угоди, так і самі ж лихі ніяк не доходять до порозуміння. Та й чи можуть дійти, коли їхнє сумління розривають усілякі хиби, коли, постійно розгублені, часто роблять таке, чого на їхню ж думку не слід було робити?

Звідси найвище провидіння часто виводить оте диво — що лихих навіть лихі перемінюють у добрих. А стається це тоді, вочевидь, коли, зазнаючи кривди від останніх негідників, палаючи до них ненавистю, отже, прагнучи відмежуватись од тих, кого ненавидять, люди знову сягають по плід доброчесності. Отож одна лишень божественна сила, для якої й лихо стає добром, єдина вона, належно послуговуючись чимось лихим, спроможна добути звідси якийсь добрий вислід. Усе ж бо довкола охоплене певним порядком, і нехай щось відхилиться од визначеного в тому порядку місця, все ж, хоч і переходить кудись інде, але знову ж таки — у порядок, аби в царині провидіння ніщо не було випадковим. *Та неможливо, як Бог це зумів би, про все розказати*[1]. Годі ж людині збагнути розумом чи пояснити мовою всі устрої божественного промислу. Достатньо прозріти думкою лише те, що один і той же творець усього сущого — Бог, володіючи всім, усе спрямовує до добра, оскільки все, що створив, прагне повернути до первісного зразка. Отже, через сув'язь, що її у своїй неминучості снує доля, будь-яке зло залишається поза межами Божих володінь. Ось чому все те зло, що ним, як тобі здається, переповнений світ, ти й не вважав би злом, якби лишень міг озирнути задуми провидіння. Але ти, бачу, обтяжений і складністю питання, і тривалістю міркувань над ним, уже давно очікуєш хоч якоїсь пісенної осолоди. Ковтни ж тієї свіжості, аби, покріпившись, міг ступити крок далі.

IV. M6

Хочеш пізнати розумом чистим
Зевса гримучого вічні закони —
Глянь яснозоро в небо високе:
На справедливих давніх засадах
Там споконвіку зорі кружляють.
Сонце вогненне й льодяна Феба
Не урізнобіч ходять — у парі.
Йде Ведмедиця стрімко під полюс,

[1] 'Αργαλέον δέ με ταῦτα θεὸν ὡς πάντ' ἀγορεύειν (Гомер, "Іліада", XII, 176; переклад Бориса Тена).

Їй не зануритись у глибодонні
Заходу хвилі; звисока бачить
Інші, що в водах купаються, зорі.
Завжди, чергуючи проміжки мірні,
Веспер для Ночі скликує тіні,
Люцифер будить радісну днину.
Так і тримає любов обопільна
Лад у тих рухах, так проганяє
З обширів зоряних війни й незгоду.
Згода ж поєднує рівною мірою
Первні, аби протилежне ріднилось
Із протилежним: сухе щоб за плинним
Чергою йшло, за морозом — огненне,
Полум'я — вгору, легке — щоб летіло,
Щоб осідала земля ваговита.
З тих-от причин, лиш весною повіє,
Рік цвітоносний запахом сипле,
Літо спекотливе сушить Цереру,
Й знову — плодами обтяжена осінь,
Далі — дощі напливають на зиму.
Все це помірність живить розумна;
Все, що в тім колі живу має душу,
То воно тоне, то випірне знову
Із небуття — до живлющого світла.
Високотронний владар тим часом
Віжки напнувши, світом керує —
Пан, і Творець, Джерело і Начало,
Законодавець, Суддя справедливий.
Що він схиляє до руху, те знову
Стримує; зміцнює — що розхиталось.
А якби рухів тих не підправляв він,
І на круги свої не переводив —
Що нині в світі тримається ладу,
Те, джерело загубивши, б розпалось.
Ось де любов ця, спільна для світу,
Ось чому вабить стежка до блага,
Годі було б інакше й тривати:
Що було в русі, те повернутись
Квапиться знов — до першопричини.

IV. P7

Чи ти вже бачиш тепер, що випливає з усього сказаного?

— Що ж саме? — запитав я.

— А те, що Фортуна, хоч би яка вона була, — є щасливою.

— А чи це можливе?

— Ось поміркуй лишень. Якщо будь-яка Фортуна, чи то прихильна, чи жорстока, служить винагородженню добрих людей чи утвердженню їхніх чеснот, або ж — покаранню чи виправленню лихих людей, то так чи інакше — це благо, адже йдеться або про справедливе, або про корисне.

— Справді, так. А ще, зваживши на нещодавню твою науку стосовно провидіння чи долі, додам, що твоє судження оперте на міцні засади. І все ж, якщо твоя згода, то й його долучімо до тих, що їх ти щойно подала як нелегкі для розуміння.

— А чому ж це? — здивувалась вона.

— А тому, що між людьми вже стали буденними, настільки часто повторюються, ті слова, що в когось там погана доля.

— Чи не хочеш, бува, знову вдатись до просторікувань юрби, щоб не видавалося, що ми аж надто відійшли від звичного для людей способу мислення?

— Як тобі до вподоби, — відповів я.

— Хіба не вважаєш благом те, що є помічним?

— Та звісно, вважаю.

— А те, що зміцнює чесноту або виправляє хибу — помічне?

— Авжеж.

— Отже, й благодатне?

— Аякже!

— Але ж такою є доля тих, хто, бувши доброчесним, веде війну проти пороків, а також тих, хто, звертаючи зі згубних манівців, прагне ступити шляхом чесноти.

— Годі тут заперечити.

— А щодо приємного, всього того, що слугує нагородою для добрих, чи люд сприймає це як зло?

— В жодному разі; навпаки, вважає чимось найкращим.

— А стосовно суворого, але справедливого покарання, що приборкує лихих, чи й його люди вважають благом?

— А тут уже навпаки, — заперечив я, — мають його за найгірше, яке тільки можна вигадати, нещастя.

— Отож пильнуй, щоб і ми, йдучи за думкою загалу, не припустились якогось цілковитого безглуздя.

— Якого ж то? — поцікавився я.

— З усього, про що ми тут міркували, випливає, можемо твердити, що доля людини, яка чи то володіє чеснотами, чи набуває їх, чи до них простує, — щаслива доля; натомість доля тих, хто зав'язнув у бруді, — найгірша доля.

— І то правда, — погодився я, — та ледве чи хтось наважиться цього не стверджувати.

— А тому, хто розумний, той не повинен нарікати на випробування, що їх завдає йому Фортуна, як хоробрий воїн — на клич сурми. Для обох же труднощі дають змогу показати, хто на що здатний: один — у бойовій славі, другий — в укріпленні мудрості. Тому й говоримо про мужність доброчесного, бо вона мужніє од власної снаги, й ніякі сили ззовні не можуть її здолати. Ви теж ступили на шлях доброчесності не для того, щоб купатись у розкошах і дрібніти, розтрачуючи свої сили у тілесних насолодах. Мусите вести жорстоку духовну боротьбу з Фортуною в обох її поставах: із суворою — щоб не занепасти у нещасті; із прихильною — щоб не зіпсуватись у щасті. Зміцнюючи свої сили, тримайтесь середини. Хто опуститься вниз або ступить надто високо, тому не бачити нагороди за свої труди. Ваша Фортуна, ваше щастя — у ваших руках: яким захочете, таким його для себе й зліпите. Все, що видається кривдою, те, якщо не зміцнює чесноту або не виправляє хибу, — карає.

IV. M7

Десять довгих літ здобувавши Трою,
Відомстив Атрид, її в прах повергши,
Братову ганьбу, що жони позбувся.
Довго на вітри ходові чекав він,
Аж прорік віщун: лиш ціною крові
Рідної дочки вони рушать з місця —
Й доню дав під ніж нещасливий батько.
Так, було, й Улісс за своїми плакав
Друзями, що їх Поліфем, печерний
Велет, у нутрі схоронив своєму,
Оплатив, однак, свого шлунка втіху:
Проливав гіркі, вже без ока, сльози.
Вславили труди нелегкі Геракла:
Гордих міццю він покорив кентаврів,
Шкуру зняв руду із жахного лева,
Стрілами вразив міднокрилих чудиськ,
Викрав яблука на виду в дракона —
Золоті плоди — трудівник могутній;

Кербера скував у потрійні пута,
Діомеда вклав він — і людожерним
На поживу дав його — власним коням.
Гідра впала, всю трутину спаливши,
Ахелой, без рога вже — знак поразки —
Засоромлений, знову пірнув у хвилі.
У пісках лівійських здолав Антея,
Вбив і Какуса, що грозив Евандру,
А плече, опору для небосхилу,
Піною потворний кабан обризкав.
Далі — небо, що на потужну шию
Сперлось; небо — винагорода славна
За труди його — трударя-страждальця.
Тож кріпись усяк! Хай стрімка дорога —
Приклад є зате! Не пора на сумнів:
Хто земні тягóти здолав, для того —
Зорі в дарунок!

Книга п'ята

V.P1

Мовивши те, вона звернула біг міркувань до інших питань, що вимагали вияснення. Тут я втрутився:

— Твої заклики і справедливі, й незрівнянні у своїй переконливості. Я таки дійсно пересвідчуюся, а ти вже раніше говорила про те, що питання, пов'язане з провидінням, переплітається ще й з багатьма іншими. Я хотів би, зокрема, знати твою думку щодо випадку: чи взагалі він існує, а якщо так, то як його окреслиш?

— Поспішаю виконати свою обіцянку й відкрити дорогу, яка повернула б тебе твоїй вітчизні. І все це, хоча ти й пізнав би з великою користю для себе, все ж дещо відхиляється від наміченої стежки, тож є небезпека, що після тих утомливих манівців, якими пустишся, тебе не стане на прямий шлях, що його мусиш одміряти.

— Хай це нітрохи тебе не лякає, — заспокоїв я співбесідницю, — така мандрівка буде мені замість відпочинку, настільки вабить мене це питання. Оскільки ж усі твої роздуми, з якого боку не глянь, тримаються несхитних засад, то й щодо подальшого не сумніватимусь.

— Хай буде по-твоєму, — і почала такими словами:

— Коли хто припустить, що випадок — це вислід безглуздого поруху, що не має жодного причинного зв'язку, то я тверджу: випадок — це взагалі ніщо й, окрім самої назви, є лише пустим звуком. Яке ж бо при тому порядку, що ним утримує Бог усе суще, яке місце залишається для випадковості? Правдивою ж є думка, що ніщо не виникає з нічого, й того не заперечував ніхто зі стародавніх, хоч вони це пов'язували не з творчим началом, а з його матеріальною підставою — клали в основу всіх роздумів про природу; якби, скажімо, щось виникало без жодних причин, то виглядало б виниклим із нічого. А що це неможливо, то й випадок у такому розумінні, в якому тільки-но йшла мова про нього, існувати не може.

— То що ж це, — продовжував я дивуватись, — хіба дійсно немає чогось такого, що по праву можна було б назвати чи то випадком, чи несподіванкою? А чи таки є щось невловне для розуміння люду, щось таке, до чого пасують ті назви?

— Мій Аристотель дав у своїй "Фізиці" і стисле, й дуже близьке до правди окреслення, щó це таке — випадок.

— І що ж це?

— Коли щось робимо з визначеною метою, а з якихось причин отримуємо щось інше, — оте й називаємо випадком; хтось, наприклад, перекопує землю, щоб обробити поле, а викопує золото. От і вірять, що трапилось це волею випадку, і все-таки — не з нічого. Бо ж і ця знахідка має свої, власні причини; їхній непередбачуваний, негаданий збіг якраз і створює враження, що діє тут випадок. Адже, якби рільник не копав землю, а власник скарбу не зарив його саме в тому місці, то золото так і не було б віднайдене. Ось причини випадкового збагачення, що стало можливим через збіг суперечливих причин, а не за наміром діючих осіб. Адже ні той, хто зарив у землю золото, ані той, хто обробляв поле, не припускали, що скарб колись буде знайдено. Але, як я вже сказала, так підійшло, так воно збіглося, що саме там, де той заривав скарб, цей — копав поле. Тож можемо зробити таке визначення, що випадок — це несподіваний, від збігу причин при якихось діях, непередбачуваний наслідок. А до збігу, до зустрічі тих причин призводить уже згадуваний несхитний порядок, що з невідхильної сув'язі проступає, — випливаючи із джерела провидіння, все суще він розкладає в належному часі й просторі.

V. M1

З ахеменійських бескеть, де груди може пробити,
Як її не уникай, парфа летюча стріла,
Із одного джерела Євфрат і Тигр випливають,
Випливши, води свої, вже поділивши, несуть.
А поєднавшись ізнов, — що було порізнене щойно,
Те, аби разом пливло, хвилі одній віддають.
Так зустрічаються тут і судна побиті, й колоди,
Так упереміш в ріці все випадкове пливе.
Але й у безладі — лад: течію дно ріки визначає:
Де наче яма чи схил — там бистрина, крутежі.
Так і випадок: щось наче справді цілком випадкове,
А в глибину зазирни — є свій і в ньому закон.

V. P2

— Мушу зауважити, — мовив я, — що саме так усе є, як ти кажеш, я згодний з тобою. Але ж чи в тісній сув'язі причин знайдеться якесь місце для свободи нашої волі, а чи навіть душевні порухи людини сковані ланцюгом долі?

— Звісно, знайдеться, і не буває такої розумної істоти, що була б позбавлена свободи волі. Адже, що природно може послуговуватися розумом, те має також своє судження, аби щось одне відрізняти від іншого, отже, воно само по собі здатне розпізнавати, чого йому прагнути, чого ж — уникати. Тому-то кожна жива істота поривається до того, що вважає бажаним для себе, що ж оцінює як таке, чого слід уникати, — того сахається. Звідси й судимо, що кожен, хто наділений розумом, має й волю — хотіти чи не хотіти — та не в однаковій мірі. Бо ж у розпорядженні високих, божественних субстанцій — і проникливе судження, і бездоганна воля, і дійова снага в осягненні жадань. А щодо людських душ, то вони, певна річ, вільніші тоді, коли перебувають у спогляданні божественного розуму, менше вільні, коли занурюються в тіло, а ще менше — коли земні члени мов ув'язнюють їх у собі. Але найганебніший вид рабства — коли, віддавшись порокам, душа втрачає владу над власною розсудливістю. Бо коли, відвівши погляд від світла найвищої істини, людина втупить його в щось низьке, млисте, то тут же, мов у хмару, поринає в темінь незнання, її скаламучують згубні пристрасті; поступаючись і потураючи їм, вона тим самим допомагає рабству оволодіти нею, стає в якомусь розумінні полонянкою з власної волі. Але той, хто зором провидіння озирає все з верховин вічності, правує заздалегідь призначеними нагородами відповідно до заслуг кожної людини зокрема.

V. M2

Ти, хто все бачить, і хто все чує[1], —
Мовить про яснопромінного Феба
Словом пісенним Гомер медоустий.
Та чи проникне Фебове око
В надра підземні, чи його промінь
Дна Океану може сягнути?
Іншим є око Творця сього світу,
Око високе: йому не завадить
Товща землі, хоч яка непроглядна,
Й хмари скуйовджені в темряві ночі.
Що нині є, що було і що буде —
Схоплює порухом мислі єдиним.
А що один він — усе озирає,
Значить, один він — сонце правдиве.

V. P3

— Та ось мене знову, — мовив я на те, — діймають іще більші сумніви.

[1] Πάντ' εφορᾷς καὶ πάντ' ἐπακούεις (Гомер, "Іліада", III, 277).

— Які ж то? — здивувалась вона. — А втім, уже здогадуюсь, що тебе бентежить.

— Уже надто суперечливі, — продовжив я, — надто суперечливі між собою ті дві речі: що Бог усе передбачає, а водночас — існує свобода волі. Адже, якщо Бог усе передбачає і в жодному разі не може помилитися, то тим передбаченням неминуче знатиме, що має статись у майбутньому. І якщо з верховин вічності він знає заздалегідь не лише все, що звершили люди, а й їхні помисли та бажання, то яка ж тоді може бути вільна воля? Бо ж неможливим є існування чи то вчинку, чи бажання якогось, окрім тих, що їх передчуло непомильне божественне провидіння. А коли щось дійсно мало б силу відхилитись од передбаченого, тоді вже не можна говорити про непомильне прозирання того, що має статися, радше — про якесь непевне щодо майбутнього припущення. А думати таке про Бога — це, гадаю, блюзнірство. Не схвалюю й того способу, яким дехто намагається розв'язати вузол цього питання. Щось має статися, мовляв, не тому, що його існування в майбутньому передбачило провидіння, а радше навпаки: що має статися, те не може бути приховане від божественного провидіння. Отже, ця необхідність перемандровує в протилежний бік: вона, мовляв, не в тому, що щось діється згідно з провидінням, а лиш у самих майбутніх подіях, які неминуче визначені провидінням. Так, начебто ми бились над тим, що є причиною: прозирання необхідності майбутнього, а чи необхідність, яка в самому визначеному провидінням майбутньому, — а не зосереджувались ось на такій думці: хоч би яким був порядок причин, а все те, що розпізнано наперед, усе ж мусить відбутися, навіть якщо те прозирання начебто й не вказує на неминучий наслідок у майбутньому.

Якщо, наприклад, якась людина сидить, то думка, якою стверджуємо, що вона сидить, правильна. І навпаки, якщо правильною є думка про людину, що вона сидить, то вона таки направду сидить. І в одному, й у другому випадку маємо справу з необхідністю: в першому вона стосується сидіння, у другому ж — істини. Але ж людина сидить не тому, що правильною є думка, — радше вона правильна тому, що їй передує те, що людина сидить. Отож, хоча причина істини виступає в одному з двох випадків, необхідність закладена в одному й другому.

Подібно ж слід міркувати і щодо передбачення, а також того, що має відбутись у майбутньому. Бо ж якщо навіть те, що має відбутись у майбутньому, є причиною передбачення, а не навпаки — щось стається тому, що було передбачене, то все одно, хай Бог передбачає прийдешнє, хай прийдешнє неминуче має прийти, — цього достатньо, щоб не залишити місця для вільної волі. Але яке ж це безглуздя — вважати, що поява перебіжних у часі речей може бути причиною передвічного знання! І чому б це мали бути різні речі: вважати, що Бог передбачає

прийдешнє з тим, аби воно прийшло, і припускати, начебто те, що колись трапилось, є причиною найвищого провидіння? До того ж, якщо я знаю, що щось існує, то необхідно, щоб воно таки існувало; так само, коли знаю прийдешнє, то необхідно, щоб воно прийшло; звідси й висновуємо, що неможливо уникнути появи того, про що знаємо наперед. І насамкінець, якщо людина оцінює якусь річ як таку, якою вона не є насправді, то це не тільки не є знанням, а й вельми далеким від істинного знання про неї, хибним уявленням. Тому-то, коли щось має статись у такий спосіб, що його поява не є ні певною, ані необхідною, то хто б міг знати наперед про те, що воно має статися? Отож, як справжнє знання не може мати в собі домішки неправди, так і те, що через нього пізнаємо, не може бути спізнаним по-іншому, ніж воно є. А що знання несумісне з неправдою, то причина тут ось яка: кожна річ мусить бути саме такою, якою її схоплює знання про неї.

Тож у який спосіб Бог може знати наперед те непевне прийдешнє? Бо якщо вважатиме, що неминуче станеться те, до чого, можливо, й не дійде, то він помиляється, а таке не лише припустити, а й просто вимовити негоже. Якщо ж він визначатиме прийдешнє як таке, що тут може статися щось, а може й не статися, то що ж це в такому разі за прозирання майбутнього, якщо воно не містить у собі нічого певного, стійкого? І чим воно відрізняється від того, гідного хіба що сміху, віщування Тиресія: "Що пророкую, те або збудеться, або не збудеться"? Та й чим краще було б божественне провидіння від думки загалу, коли б, як люди того не відають, так і Бог не знав, якою буде розв'язка передбачуваного? Якщо ж у тому найпевнішому джерельному ключі всього сущого не може бути й крихти непевності, то певним є наслідок того, що він твердо передбачив для прийдешнього.

Отож, якщо непомильний і передбачливий божественний розум од одного якогось наслідку прив'язує і обмежує ним людські задуми й діяння, то про жодну свободу для них не може йти мова. Тільки-но приймемо таке твердження, — сходять нанівець усі людські пориванння. Тоді немає глузду в нагороді для добрих людей, а в покаранні — для лихих, бо ж вони не заслужили собі на те жодним вольовим порухом душі. Й те, що нині видається вершиною справедливості, виглядало б у такому разі вкрай несправедливим — чи то карати нечесних, а чи винагороджувати чесних, оскільки на лихе чи на добре підштовхнула їх не власна воля, а змусила певна неминучість майбутнього. Не було б тоді окремо ні пороків, ані чеснот, а радше мішанина всіляких учинків, що й оцінити їх годі. Щось нечестивіше важко й придумати, бо якщо геть усе, що стається, йде від провидіння і не залишається місця для людського судження, то й усякий заблуд у такому разі мусимо віднести до Творця всіх благ. Рівно ж утратили б усякий глузд сподівання і молитви: на що ж бо уповати, що вимолювати, коли все,

чого б ми бажали, пов'язує нерозривний ланцюг? Відпав би, отже, єдиний, що в упованні й молитві, зв'язок поміж людьми та Богом, — звісно, якщо належною покорою удостоїмося тієї неоціненної взаємності — божественної ласки. Адже лише молитва — чи не єдина можливість для спілкування людей із Богом, його недоступним світлом, ще перед тим, як силою тих же молитов сягнемо, врешті, його небесних висот. Отож якщо визнати, що необхідність — у самому прийдешньому, то людям вочевидь не залишається жодної змоги приєднатись чи прихилитися до найвищого Творця всього сущого. Відлучений, відсторонений од свого начала, людський рід, про що ти недавно мовила, вичерпається й загине.

V. M3

Що за причина, яка перервала
Сув'язь речей усіх? Хто із безсмертних
Істини дві посварив між собою?
Що послідовним є, взяте окремо,
В парі — незгідливе і несумісне.
А може, сварки тут і немає,
Може, ті істини в злагоді вічній,
Ум лиш, обтяжений важкістю тіла,
Спостерігати, сліпець, неспроможний
Сплети тонкі, усесвітню основу?
Але чому ж, хай приховану, мітку
Істини розум завважити прагне?
Чи знає він, що шукає — відоме?
Та чи трудився б — відоме пізнати?
І чи шукав би, сліпець, невідоме?
Чи взагалі б мав якесь хоч бажання?
Втім, хіба можна йти — за невідомим,
Щоб віднайти його? Як упізнав би,
Форму віднайдену, та невідому?
Хто причастивсь до високої мислі,
Віддав окремішнє й цілість водночас,
Нині ж, отьмарений важкістю тіла,
Повністю все ж не впав у непам'ять —
Втратив окреме, загальне — ще тямить.
Тож, хто пустивсь на пошуки правди,
Мов на розпутті: не скаже, що все він
Знає, ані — що нічого не знає.
Що має в тямі з загального, те він

Міряє з баченим високо в небі.
Так до забутого — те долучає,
Що збереглося.

V. P4

На те вона:

— Віддавна відоме спірне питання, — його ще Марк Туллій порушив, описуючи віщунства, — про це ж таки провидіння, — що й ти над ним довгенько бився, але ніхто з вас досі достатньо ґрунтовно, з належною пильністю його не розтлумачив. Причиною ж цієї неясності є те, що хід людського мислення не може достосовуватися до простоти божественного прозирання майбутності; якби ж її можна було якось збагнути, то взагалі тут не залишилося б жодного сумніву. Я про це, врешті, спробую сказати ширше, але перед тим викладу те, що тебе хвилює.

Не знаю, чому мало переконливими видаються тобі ті міркування, згідно з якими прозирання майбутнього не є причиною, що зумовлює необхідність появи чогось у прийдешності, отже, й нічим не заважає існуванню вільної волі. Чи, може, необхідність майбутніх подій висновуєш із чогось іншого, аніж із того, що пізнане наперед не може не відбутися? Отже, якщо прозирання майбутності не додає прийдешнім подіям жодної необхідності, що ти й сам нещодавно підтверджував, то як це вольові дії можуть бути спрямовані до певного наслідку?

А тепер задля доведення, аби ти побачив, що з того вийде, припустімо, що взагалі не буває жодного прозирання майбутнього. То чи вважатимеш у такому разі, що все, здійснюване з волі людини, мусить бути необхідним?

— Аж ніяк.

— Тоді уявімо собі знову, що прозирання майбутнього існує, але нічому не додає жодної необхідності; в такому разі, гадаю, залишиться цілковита й повна свобода людської волі. Але, можеш заперечити, таке прозирання, хоча саме по собі й не є необхідністю майбутньої появи якихось подій чи речей, знаком їхньої появи таки мусить бути. В такий же спосіб, коли б прозирання майбутнього й не існувало, все ж мала б місце необхідність появи чогось у прийдешньому, — адже будь-який знак вказує на те, що є, а не витворює того, що він означає. Тому-то спочатку потрібно довести, що все виникає не інакше, як із необхідності, а прозирання майбутнього — це знак тієї необхідності. В іншому разі, якби його не було, то неможливим було б існування й знаку речі, яка й сама не існує. Відомо ж, що правильне, на здоровий глузд оперте доведення повинне складатися не зі знаків чи збоку взя-

тих арґументів — його мусимо виводити з необхідних причин, що узгоджуються між собою.

Але як може трапитися, що не відбудеться те, чия поява в майбутньому передбачена? Це так, наче б ми припустили, що те, чию появу в майбутньому визначило провидіння, не відбудеться, — але слід міркувати радше так, що хоч воно й відбудеться, одначе не має в собі природної необхідності. Зваж, аби легше зрозуміти, ще й ось на що: чимало є такого, що подумки озираємо ще до того, аніж воно станеться; так, наприклад, бачимо дії візниць — як, стоячи на колісницях, керують ними, спрямовують їхній біг, і так в усьому іншому. Хіба ж у тих чи інших діях вони коряться необхідності? Звісно ж, ні. До чого ж тоді придалося б мистецтво, якби все робилось із примусу? Отож: що стається, те не має в собі необхідності існування і, поки не відбудеться, не конче має існувати у майбутньому. Є, отже речі, чиє майбутнє існування у своєму наслідку не залежить від необхідності. Ніхто ж, мабуть, не стане твердити, начебто те, що діється нині, не було покликане до дії перед тим, аніж воно почало діятись. Тож і провістя мають також вільні наслідки. Подібно до того, як знання теперішнього не вносить жодної необхідності до того, що відбувається, так і прозирання майбутнього — до того, що має настати. Тут, певно, засумніваєшся, чи може бути якесь прозирання стосовно того, що не має необхідного завершення. Вбачаєш тут суперечність, бо думаєш: де необхідність, там можливе передбачення, а де її немає — не можна й знати щось наперед: охопити знанням, мовляв, можна тільки щось певне. А коли щось є непевним щодо свого розв'язання в майбутньому, а його передбачати, наче щось певне, то це — неясна думка загалу, а не наукова істина. Бо думати інакше, аніж справа стоїть у дійсності, вважаєш чимось таким, що суперечить досконалому знанню. Корінь тієї помилки в хибній думці, начебто всі знання про ту чи іншу річ залежать від суті й природи тієї речі, яку пізнаємо. А це якраз навпаки: повнота знання залежить не від природної сили речі, яку пізнаємо, а радше від можливостей того, хто пізнає. Аби скористатися зі стислого прикладу: одну й ту ж саму округлість тіла зором і слухом сприймаємо по-різному. Зором, завдяки променям, що йдуть від очей, ми на віддалі охоплюємо водночас усе, на що дивимось; інша річ дотик: тримаючись чогось округлого, мов прив'язані до тієї речі, ми поступово, частина за частиною, схоплюємо її кулястість.

Та й саму людину схоплюємо по-різному, залежно від того, що тут діє: відчуття, уява, розум чи вище розуміння. Відчуття схоплює втілену в матерію поставу; уява — одну лише поставу, без матерії; розум, оминаючи й поставу, ознаку одиничного, зважує на те, що є загальним. А от вище розуміння вирізняється ще проникливішим зором: сягнувши поза сферу всесвіту, воно скеровує вістря чистого розуму на

споглядання тієї, що сама по собі, простої форми. Тут ось на що слід особливо зважити: проникливість вищого пізнання включає й нижче, але нижчому — ніяк не піднятися до вищого. Отож відчуття безсиле поза матерією; уява не схоплює загальних видів, а розум — простої форми; і лише вище розуміння, дивлячись мовби з самої вершини, сприймаючи форму, судить водночас і про все те, що за нею приховане, до того ж у такий спосіб, що схоплює й власну свою форму, а це не під силу ні відчуттям, ні уяві, ані розумові. Адже в його віданні й загальні поняття розуму, й те, що витворює уява, й чуттєве сприймання матеріального, але в той же час воно ані розумом не послуговується, ні уявою, ні відчуттями — одним лише мисленим поглядом, охоплюючи форми, все, сказати б, перезорює навколо. Та й розум, коли озирає щось загальне, хоч і не послуговується ні уявою, ні відчуттями, все-таки схоплює і уявне, і чуттєве. Ось як розум окреслює загальне поняття: людина — це наділена розумом двонога істота. І хоча перед нами загальне визначення, одначе, відома річ, людина — це щось доступне також уяві й відчуттям, розум же розглядає людину не силою уяви чи відчуття, а лиш у мислений спосіб. Так само й уява, хоч вона, формуючи зорові образи, й бере початок од відчуттів, а проте навіть без них мислено озирає все те, що сприймаємо відчуттями. Хіба ж не бачиш, як у ході пізнання все спирається радше на свої власні можливості, аніж на природу того, що підлягає пізнанню? І немає жодної несправедливості: якщо будь-яке судження є вінцем дії того, хто судить, то неминуче дійдемо висновку, що кожен звершує свою дію, черпаючи не з чужої, а з власної снаги.

V. M4

Портик дав нам мужів колись,
Мислю надто затемнених.
Речі зовнішні, — так вони
Вчили, — шлють свої образи
Й ті в душі залишають слід,
Як ото по воскованих
Дощечках, було, стилос біг,
Низку літер карбуючи
Гострим — по площині гладкій.
Та коли б у своїй сназі
Розум геть бездіяльним був,
Підлягав лише враженням,
Що від зовнішніх тіл ідуть,
Мов те дзеркало, здатне лиш

На просте віддзеркалення, —
Звідкіля ж тоді зір душі —
Розуміння проникливе?
Що за сила окремо зрить,
Ділить — пізнане в цілості,
Й знов збирає поділене,
Й так, по черзі проходячи
Ті шляхи, то зірок сягне,
То глибин і, поставивши
Над оманливим істинне,
Знов до себе ж повернеться?
Тож причина ця — дійова —
Незрівнянно вагоміша,
Аніж та, що несе в собі
Мовби відтиски всіх речей.
Та спочатку страждання йде,
Досвід тіла живого; він
Будить рухи, снагу душі:
В вічі сонце, скажімо, б'є,
В вуха — звуки; пробуджена
Міць ума всі ті образи,
Що в собі вже тримає їх,
В рух приводить — до зовнішніх
Достосовує; з формами,
Що заховані глибоко,
Він ті образи змішує.

V. P5

Якщо ж, при чутливості тіл, на органи відчуттів діють іззовні властивості тих чи інших предметів, а виявам душевної снаги передує тілесне страждання, що викликає відповідну мислену дію, пробуджуючи в нашому єстві внутрішні форми, що час від часу мовби відпочивають, якщо, повторюю, при чутливості тіл наша думка, сама не сприйнятлива до страждань, судить про них лише з досвіду тіла, — то наскільки вищими є ті істоти, які, залишаючись вільними від усіх тілесних вражень, керуються в пізнанні не тим, що дано ззовні, а покладаються лише на дію своєї думки! Отож різним, не подібним одна до одної істотам відповідають різні способи пізнання. Одним лише простим відчуттям, позбавленим усіх інших можливостей пізнання довколишнього світу, випало володіти непорушним істотам, що ними є морські черепашки й інші створіння, що тримаються скелястого узбережжя.

Уявою наділені рухливі тварини, яким, мабуть, якоюсь мірою вже притаманна властивість од чогось тікати, а до чогось іншого — пориватися. Ознакою ж людської природи є розум, так само як божественної — вище розуміння. Звідси висновуємо, що гору над іншими бере таке пізнання, яке силою своєї природи охоплює не тільки те, що лиш йому підлегле, а й те, на що спроможні інші види пізнання.

А що, коли б відчуття й уява взялися заперечувати розумуванню: мовляв, те загальне, що його начебто споглядає розум, не існує взагалі? Що ж бо сприймаємо відчуттями чи відтворюємо уявою, те не може бути загальним; тож або правдивим є судження розуму — тоді не існує нічого такого, що сприймаємо відчуттями, або, оскільки розум знає чимало такого, що належить відчуттям чи уяві, — його спосіб пізнання є хибним, бо ж те, що сприймаємо відчуттями, що є одиничним, не можна вважати загальним. І коли б розум на те відповів, що всі ті речі, чи то чуттєві, чи уявні, він озирає з точки зору загального, вони ж, відчуття й уява, не можуть сподіватися на пізнання загального, оскільки їхній спосіб пізнання не сягає поза межі тілесних образів, то треба визнати, що йдеться про надійніший, проникливіший погляд на речі. У такій-от суперечці ми, всі ті, хто наділений силою розумування, хто здатний уявляти й відчувати, хіба ж не станемо на бік розуму?

Подібно до того й людський розум не може погодитися з тим, що божественне розуміння якось по-іншому, ніж сам цей розум, може прозирати майбутнє. Адже міркуєш так: якщо з усього видно, що якась річ не має певного неминучого здійснення в майбутньому, то, певно ж, неможливо й передбачити, що вона здійсниться. В подібних речах не може бути прозирання майбутнього, адже, коли б ми припустили, що й тут воно є, то не зосталося б нічого такого, що не виникало б із необхідності. Отож коли б ми, послуговуючись власним розумом, могли спиратися ще й на судження божественної мислі, то, як уяві й відчуттям звеліли поступитися перед розумом, так само вирішили б, що й людському розумові слід піддатися божественній мислі. Тому-то скільки сил сягаймо верховин божественного розуміння. Тут людський розум і побачить те, чого в собі самому вгледіти не може — в який спосіб навіть усе те, що не має певності у своїй появі в майбутньому, навіть те бачить певне й визначене прозирання майбутнього, що є не якимсь припущенням, а навпаки — в жодні рамки не взятою простотою найвищого знання.

V. M5

Скільки-то різних тварин порозводилось ген по всьому світу!
Деякі, тіло уздовж витягуючи, по пісках мандрують:
Груди — опорою їм; наче борозну, тягнуть за собою.
Інші є: легкістю крил розсуваючи плин вітрів мандрівних,

Через прозорий етер неблизькі вони обшири верстають.
Є чимало й таких, що відрадно їм по землі ступати —
Чи на зелених полях, чи у лісі десь жити полюбляють.
Хоч би скільки було, проте, тих створінь довкола —
Зір потупляють усі, не піднятись їм до людської мислі.
Тільки людині одній дано високо голову тримати,
Легко на ноги звестись і дивитися зверху вниз на землю.
Тож, коли маєш глузд, то повчить тебе сам людини образ:
Неба ти зором сягнув і чола свого до землі не хилиш —
Отже, й дух піднімай, щоб, обтяжений, звернений додолу,
Нижче, бува, не осів, ніж саме твоє виструнчене тіло.

V. P6

Оскільки все, що пізнаємо, а це нещодавно доведено, — пізнаємо не з його власної природи, лише з природи тих, хто пізнає, то тепер, наскільки це дозволено, розгляньмо, що таке божественна сутність, щоб можна було впізнати й те, яким є божественне знання. Отож, на спільну думку всіх розумних істот, Бог передусім — вічний. Поміркуймо ж далі, що таке вічність, бо саме вона розкриє природу Бога та божественного знання. Вічність — це довершене у своїй цілісності володіння всією нескінченністю життя; виразніше це бачимо при зіставленні її з тим, що відбувається у часових вимірах. Адже, що існує в часі, те у своєму теперішньому, прощаючись із минулим, ступає в майбутнє. Отож коли йдеться про тривання в часі, то не буває нічого такого, що водночас могло б охопити весь обшир свого життя: іще завтрашнього не схоплено, а вже втрачено вчорашнє. У нинішньому ви живете не більше, аніж у тому перебіжному порухові часу — хвилині. Усе, що підлегле умовам часу, хай би воно навіть, — як мовить Аристотель у своєму творі про світ, — ні початку не мало, ні кінця, простягаючи своє життя в безмежній протяжності часу, — все ж не було б таким, що його справедливо ми вважали б вічним. А це тому, що воно не йме, не обіймає водночас усього обсягу свого, хай і безконечного, життя: до прийдешнього ще не дотяглись руки, а минуле — вже з них вихопилось. І тільки те, що схоплює і посідає водночас усю повноту свого безмежного життя, те, чому ні з майбутнього й крихти не бракне, ані з минулого жодної краплини не спливе, лишень те з повним правом називаємо вічним. Воно й себе завжди сприйматиме в усій повноті теперішнього, й нескінченність плинного часу неминуче матиме перед собою на видноті.

Тому-то й хиблять деякі філософи: покликуючись на Платона, для кого світ видавався таким, що ні початку не мав у часі, ні кінця свого

не матиме, вони вважають, що світ у такому разі співвічний його творцеві. Але ж одна річ — снувати своє життя протягом часової нескінченності, що Платон приписував світові, й цілком інша — бути всеосяжною наявністю водночас усієї повноти нескінченного життя, а це, що цілком очевидно, притаманне лише божественному помислу. Тож не за кількістю часу Бог повинен видаватися старшим од усього, що створив, а радше внаслідок безпосередньої простоти своєї природи. Так ось цю наявну поставу буття, його незмінний стан наслідує нескінченний рух змінних у часі речей; оскільки ж, наслідуючи, не може ні відобразити його, ані йому дорівняти, то, сягаючи незмінності, впадає у мінливість, спіткнувшись на простоті теперішнього, розсипається безконечною кількістю окрушин майбутнього і минулого; а що не може заволодіти водночас усією повнотою свого життя, то саме тому, що його тривання ніколи не може завершитися, той рух у якійсь мірі начебто змагається з тим, чого він ні сягнути не в змозі, ані відобразити: прив'язуючись до теперішнього, хай яке воно незначне, що в крихітному, летючому порухові часу, — до теперішнього, яке все ж несе в собі подобу того іншого, незмінного у своєму триванні теперішнього, — той рух, кажу, хоч би яких торкався речей, спромагається на те, аби видавалося, що вони існують. Оскільки ж він не міг зоставатись незмінним, то вхопився за безконечний біг часу, і так-от сталося, що лиш у такий спосіб — ідучи — продовжує життя, повноту якого не міг охопити, залишаючись у спокої. Отож, коли б, услід за Платоном, ми схотіли назвати речі властивими їм іменами, то про Бога сказали б, що він вічний, а про світ — що він безперервний.

Оскільки будь-яке судження схоплює те, що підлягає йому згідно з його власною природою, а Бог — вічний, у стані непроминальної теперішності, то і його знання, переступивши будь-який часовий рух, залишається в простоті свого теперішнього і, обіймаючи неосяжні простори минулого й майбутнього, у простій безпосередності свого знання озирає все це, мовби воно ось тепер діялось. Отож якщо ти хочеш оцінити споконвічне передбачення, що все знає, то справедливіше буде розглядати його не як попереднє знання майбутнього, але як знання невичерпного у своєму триванні теперішнього. Тому-то назвемо його радше провидінням, а не передбаченням, оскільки, віддалік од усього низького, мовби із стрімкої вершини, провидить усе, що довкіл. То чому вважаєш, що необхідним повинне бути все, що його озирає божественне око, — таж і люди споглядають різні речі й події, але ж це не робить необхідним існування тих речей і подій? Хіба ж, коли дивишся на щось таке, що ось тепер існує, твій погляд додає тим існуючим речам необхідності?

— Зовсім ні.

— Так ось, якщо годиться зіставляти теперішнє в божественному і людському його сприйнятті, то скажу таке: як ви, люди, дивитесь на речі у вашому перебіжному теперішньому, так і Бог озирає все з висоти непроминальної вічності. І тому божественне прозирання майбутнього не змінює природи речей, їхніх властивостей; у своєму теперішньому бачить усе таким, яким воно й вийде колись у майбутньому. І не розгублюється у судженнях про речі — одним лише мисленим поглядом розпізнає, що з необхідністю, а що без неї, та все ж має постати в майбутньому. Подібно й ви, коли спостерігаєте водночас людину, що ступає по землі, й сонце, що сходить у небі, хоч і сприймаєте одне й друге разом, а все ж окремо про них судите: перше розглядаєте як щось довільне, а друге — як необхідне. Так і божественний погляд: прозираючи всі речі, він у жодній крихті не змінює їхніх властивостей, — речей, які для нього завжди теперішні, присутні, а щодо їхнього часового стану — прийдешні. Отож, коли, знаючи, що в майбутньому щось має статись, Бог водночас добре знає й те, що воно позбавлене необхідності, аби статися, то це не є припущення, а лиш оперте на істину знання.

І тут, коли скажеш: те, що Бог бачить як майбутнє, не може не відбутися, а що не може не відбутися, те випливає з необхідності,— й мені такий вид необхідності нав'яжеш, то я визнаю цю думку щонайпевнішою істиною, до якої, однак, ледве чи хтось приєднається, окрім хіба тих, хто озирає розумом божественні речі. Відповім також, що одне й те ж саме майбутнє, коли його віднести до божественного знання, то воно необхідне, коли ж його зважити щодо власної природи, то воно видасться вільним і взагалі незалежним. Адже існує два види необхідності — одна проста, згідно з якою, скажімо, всі люди смертні; друга — умовна, як от: знаєш, що хтось у цю хвилину прогулюється,— отже, необхідно, щоб він прогулювався. Бо ж те, що людина знає, не може бути нічим іншим, аніж саме тим, що вона знає. Але ця умовна необхідність аж ніяк не веде за собою другої — простої необхідності, оскільки просту творить не власна її природа, а додаткова умова. Жодна ж необхідність не змушує йти того, хто йде з власної волі, хоча, коли він іде, то необхідно, щоб він ішов. Так само, коли провидіння бачить теперішнє, то необхідно, щоб воно існувало, те теперішнє, хоча у своїй природі й не мало б жодної для цього необхідності. Коли йдеться про те майбутнє, що випливає з вільної волі, то Бог споглядає його як теперішнє, присутнє; але воно є необхідним лише стосовно божественного бачення, у зв'язку з умовою божественного знання, а коли розглянемо його як окремо взяте, то воно не перестане бути цілковито вільним у своїй природі. Отож усе те, про що Бог знає наперед, як про майбутнє, — без сумніву, існуватиме, але дещо з того походить од вільної волі, а тому, хоч воно й відбудеться, все ж не втратить своєї природи, оскільки до того, аніж відбутись, могло й не прийти до завершення. То яка різниця, що тут немає необхідності, якщо за умов

божественного знання все, що трапляється, прибирає подобу необхідності? Як у тому прикладі, яким ми тільки-но послуговувались — висхідне сонце і людина, яка йде: в обох випадках ті дії, поки відбуваються, не можуть не відбуватися; дія сонця, одначе, була необхідною ще до її звершення, для людини ж — такою зовсім не була. Тож немає жодного сумніву щодо природи теперішнього, яким воно є у Бога, треба тільки зважити на те, що одне щось тут відбувається з необхідності сущого, друге — в руках того, хто діє; тож ми не скривдили правду, сказавши, що стосовно божественного знання — воно є необхідним, а взяте окремо, саме по собі, — вільне від оков необхідності; як і те, що доступне відчуттям: віднесеш його до розуму — воно буде загальним, розглянеш окремо — одиничним.

Але коли б у моїх силах було,— зауважиш,— змінювати наміри, то я звільнився б од провидіння — так, можливо, змінив би те, що воно знає наперед.

Відповім тобі, що свій намір ти можеш змінити, та оскільки перед зором істинного, завжди присутнього провидіння — і те, що ти можеш це зробити, і те, чи зробиш, і в який спосіб зробив би, то божественного прозирання майбутнього ти не зможеш уникнути, подібно, як ухилитись од зупиненого на тобі погляду, хоч би до яких дій ти міг вдаватися. Ну то й що, — скажеш, — хіба з мого бажання зміниться божественне знання, — якщо раз цього захочу, а раз того, то чи й воно мало б ось так чергуватись? Авжеж, ні. Божественний погляд, випереджуючи будь-яку прийдешність, відкликує її до присутності власного знання; не чергує, як гадаєш, форми свого знання, а лиш одним поглядом випереджує та охоплює водночас усі твої бажання. І цю присутність — змогу сприймати все суще як таке, що присутнє водночас, Бог отримав не з того, що станеться в майбутньому, а лише із власної безпосередньої простоти. А з цього випливає й те, що негожим є нещодавнє твоє міркування, начебто причина божественного знання — наше майбутнє. Адже сила цього знання, що все охоплює наявністю свого розуміння, сама встановлюючи міру всьому сущому, нічого не запозичує у наступних речей. У такому разі неторканою залишається свобода волі смертних; справедливими є закони, що встановлюють і нагороди, і покарання, адже жодна необхідність не сковує виявів людської волі.

Над усім же — дозорець і прознавець усього Бог, а завжди присутня його поглядові вічність відважує стосовно до майбутніх наших діянь добрим — нагороди, лихим — покарання. І не марними є складені до стіп Божих уповання та молитви наші, бо коли навпростець ідуть од серця, то не можуть не знайти відгуку. Тож одверніться від пороків, плекайте чесноти, спрямовуйте свій дух угору, до слушних уповань, покірні молитви — до висот підіймайте!

Велику, якщо хочете правди, велику покладено на вас потребу доброчесності, бо ж усі дії ваші — перед очима всевидющого Судді!

ПРИМІТКИ

Книга перша

I. M1

Камени — назва шанованих у Римі італьських богинь. Римські поети нерідко називали їх музами. Згодом камени стали покровительками мистецтва.

Фортуна — римська богиня щастя, долі, добробуту, успіху. Ототожнювалася з давньогрецькою богинею Тихе.

I. P1

Стилос — загострена паличка з кістки, металу або дерева, що нею писали на воскових табличках.

П, Θ — пі, тета: літери грецької абетки, якими позначалися, слідом за Аристотелем, два види філософії — практична і теоретична.

Музи — у давньогрецькій міфології богині поезії, наук і мистецтв.

Елеати — представники елейської школи давньогрецької філософії (VI—V ст. до н. е.). Чільні постаті — Парменід та Зенон з Елеї (звідси й походить назва).

Академіки — представники заснованої Платоном в Афінах (близько 387 р. до н. е.) філософської школи (академії).

Сирени — в античній міфології морські істоти, уособлення оманливості морської гладіні. Зображувались у вигляді напівжінок — напівптахів або крилатих жінок із риб'ячими хвостами.

I. M2

Геспер (Веспер) — божество вечірньої зірки. За часів античності не знали, що вранішня і вечірня зірка — це та сама Венера, тому, як ранкову зірку, греки називали цю планету Еоспор або Фосфор.

I. P2

"Я ж подала тобі таку зброю..." — Йдеться про те, що Філософія озброює людину розумом, мудрістю та розсудливістю.

I. M3

Кавр — північно-західний вітер.

Борей — у давньогрецькій міфології бог північного вітру. Переносно — поривчастий холодний вітер.

Фракія — історична область на сході Балканського півострова, між Егейським, Чорним і Мармуровим морями.

Феб — одне з імен давньогрецького бога Аполлона як божества світла.

I. P3

Платон (428 або 427 — 348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа.

Сократ (близько 470—399 до н. е.) — давньогрецький філософ, один із родоначальників діалектики.

Епікурейці — послідовники вчення давньогрецького філософа-матеріаліста Епікура. Найвидатніший представник цього вчення у давньому Римі — поет і філософ Лукрецій.

Стоїки — послідовники стоїцизму, одного з провідних напрямків античної філософії.

Анаксагор (близько 500—428 до н. е.) — давньогрецький філософ, створив вчення про неподільні елементи — "насіння речей".

Зенон — тут: *Зенон з Елеї* (близько 490—430 до н. е.) — давньогрецький філософ. Автор відомих парадоксів, що обґрунтовують неможливість руху, множинності речей та ін.

Каній (I ст.) — римський філософ-стоїк. Був засуджений до смерті імператором Калігулою.

Сенека Луцій Анней (близько 4 до н. е. — 65 н. е.) — римський політичний діяч, письменник і філософ, представник стоїцизму.

Соран (I ст.) — римський філософ-стоїк. Як і Сенека, став жертвою імператора Нерона.

I. M4

Вулкан — у римській міфології бог вогню, а також захисник від пожеж. Ототожнювався з давньогрецьким богом Гефестом.

I. P4

Коніґаст — фаворит при дворі остґотського короля Теодоріха в Равенні.

Триґвілл — коханець дочки короля Теодоріха.

Кампанська провінція (Кампанья) — історична область в Італії.

Консуляр — колишній консул. Консул у Стародавньому Римі — вибірна посада; згодом це звання перетворилось на почесний титул.

Палатинські пси — тут: особи, наближені до імператорського двору, палатина.

Альбін — римський патрицій, сенатор, згодом був обраний консулом.

Кіпріан — довірена особа короля Теодоріха. Вважається, що він був автором доносу про таємне листування з візантійським імператором; у причетності до цього листування був звинувачений Боецій.

Василій — придворний короля Теодоріха, згодом звинувачений у чаклунстві.

Опіліон — брат згаданого вище Кіпріана.

Ґауденцій — найімовірніше, придворний короля Теодоріха.

Ґай Юлій Цезар (102 або 100 — 44 до н. е.) — римський полководець і диктатор.

Піфагор (VI ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, математик, релігійний і політичний діяч.

I.M5

Люна (Лу́на) — римська богиня Місяця. Ототожнювалася з давньогрецькою богинею Селеною.

Люцифер — римська назва ранкової зірки — планети Венери.

Зефір — у давньогрецькій міфології — бог західного вітру. Переносно — теплий легкий вітрець.

Арктур — зірка з сузір'я Волопаса.

Сиріус — зірка з сузір'я Великого Пса.

I. M6

Аквілон — латинська назва грецького бога північного вітру Борея. Переносно — північний вітер.

Вакх (Бахус) — в античній міфології одне з імен Діоніса, бога родючості, рослинності, виноградарства.

I. M7

Австр — південний вітер.

Книга друга

II. M1

Еврип — протока між островом Евбеєю та Беотією, історичною областю Греції.

II. P2

Крез (595—546 до н. е.) — останній цар Лідії. Славився своїми багатствами.

Кір (?—530 до н. е.) — цар Перської держави Ахеменідів, вів численні загарбницькі війни.

Павло — тут: римський консул Павло-Емілій, який 168 р. до н. е. у битві при Пінді переміг і полонив македонського царя Персея. Повернувшись у Рим із тріумфом, він за декілька днів втратив обох своїх синів. Його доля традиційно наводилася як приклад зрадливої Фортуни.

Юпітер — італійський бог неба і світла, у римлян згодом — також бог війни.

II. M2

"Щедро з рогу свого сипала... статком славна богиня" — йдеться про німфу Амальтею, атрибутом якої був ріг достатку.

II. P3

Курія — тут: місце зібрань патриціїв; будівля засідань сенату.

Курульні крісла — розкішно оздоблені крісла консулів, преторів та едилів.

II. M4

Евр — ранковий вітер, брат Борея, Зефіра і Нота; спочатку східний, згодом південно-східний вітер, що дме під час зимового повороту сонця.

II. M5

Серійські тканини — шовки: сери — народ у Східній Азії, що в Римі ототожнювався з китайцями.

Тир — приморське місто-держава у Фінікії (сучасний Сур у Ливані).

II. P6

Бусиріс — міфічний володар Єгипту. Приносив у жертву богам чужинців, що відвідували його країну. Був подоланий і вбитий Гераклом.

Геракл (у римлян — Геркулес) — найпопулярніший із давньогрецьких героїв, здійснив славетні дванадцять подвигів.

Пунійці — латинська назва фінікійців-карфаґенян.

Реґул Марк Атілій (? — близько 248 до н. е.) — римський полководець. Здобув перемогу над карфаґенянами 256 р. до н. е., але був подоланий ними при Тунесі 255 р. до н.е.

II. M6

"Скільки зла заподіяв нелюд..." — Йдеться про римського імператора Нерона (37—68), відомого своїми кривавими злочинами і підступністю.

Нот — у давньогрецькій міфології бог південного вітру, носій вологи, дощів і туманів.

II. P7

Птолемей Клавдій (близько 90 — близько 160) — давньогрецький астроном, створив геоцентричну систему світу.

Цицерон Марк Туллій (106—43 до н. е.) — римський політичний діяч, оратор і письменник.

Парфяни (парфи) — іранське плем'я. Парфянська держава на південний схід від Каспійського моря існувала з 250 р. до н. е. до 224 р. н. е.

II. M7

Фабрицій — Гай Фабрицій Лусцин, римський консул і леґат (призначений сенатом уповноважений), відомий своєю чесністю і непідкупністю.

Брут Марк Юній (85—42 до н. е.) — організатор змови 44 р. до н. е. проти Ґая Юлія Цезаря.

Катон Старший (234—149 до н. е.) — римський письменник і політичний діяч, непримиренний ворог Карфаґену, поборник давніх звичаїв.

Книга третя

III. M1

Церера (Керера) — в античній міфології богиня родючості та хліборобства.

III. P2

Епікур (341—270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст.

III. P4

Катулл Ґай Валерій (близько 87 — близько 54 до н. е.) — римський поет-лірик.

Декорат — помічник "наставника обов'язків" при дворі короля Теодоріха.

Претура — звання або посада претора (другої особи після консула).

III. M4

Курули — римські урядовці.

III. P5

Антонін Пій (86—161) — римський імператор.

III. M5

Тула (Туле) — згідно з уявленнями античних географів, острів біля Полярного кола, за 6 днів плавання на північ від Британії.

III. P7

Еврипід (близько 480—406 до н. е.) — давньогрецький поет-драматург.

III. P8

Аристотель (384—322 до н. е.) — давньогрецький філософ і вчений.

Лінкей — у давньогрецькій міфології герой, чий гострий зір міг проникати крізь землю й скелі. У переносному значенні — пильний сторож-охоронець.

Алківіад (близько 450—404 до н. е.) — афінський полководець.

III. M8

Тірренські заводі — затоки Тірренського моря.

III. M10

Таг (Тахо, Тежу) — ріка на Піренейському півострові.

Герм — річка в Малій Азії.

III. P12

Парменід (VI ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник елейської школи.

III. M12

Фракійський співець — Орфей, уславлений співець і поет у давньогрецькій міфології, учасник походу аргонавтів.

Тенар — Тенарський мис у Лаконії (Греція), де, за віруваннями давніх греків, був вхід до підземного царства Аїду.

Триголовий пес — Кербер (Цербер), охоронець брами підземного царства Аїду.

Фурії — римські богині помсти. Ототожнювалися з грецькими ериніями або евменідами.

Іксіон — у давньогрецькій міфології цар лапітів (племені, що жило у Фессалії), відомий своїми злочинами. За це був кинутий богами в Аїд і прикутий до вогняного колеса, що вічно оберталося.

Тантал — у давньогрецькій міфології — фригійський цар, улюбленець богів. Покараний богами за злочини, на тому світі, стоячи по шию в воді, не міг утамувати спрагу, бо вода відступала, коли він нахилявся.

Тітій — велетень, що жив на острові Евбеї. За спробу зґвалтувати богиню Лето Зевс уразив його блискавкою і скинув у підземне царство. За іншою версією міфу, його печінку роздирав коршак.

Владар тіней — тут: Аїд, володар підземного царства, який погодився відпустити Евридіку, дружину Орфея.

Тартар — за уявленнями давніх греків, темна безодня в глибині космосу, розташована нижче від підземного царства Аїду.

Книга четверта

IV. M1

Сатурн — італійський бог хліборобства, культ якого був найпоширеніший в Італії. Ототожнювався з давньогрецьким Кроносом. Його ім'ям названо 6-у планету Сонячної системи.

IV. M3

Улісс — латинська форма ім'я Одіссей, героя давньогрецького епосу, міфічного володаря острова Ітаки.

Донька Сонця — Кірка (Цирцея), дочка Геліоса (Сонця), чаклунка з острова Ея. Обернула на свиней Одіссеєвих супутників.

Аркадський крилатий бог — Ерот (Ерос, Амур).

IV. M5

Боот — інша назва сузір'я Волопаса.

IV. P6

Гідра — в давньогрецькій міфології міфічна потвора, жила в болоті Лерна на півострові Пелопоннесі, спустошувала навколишню місцевість. Була вбита Гераклом.

Лукан Марк Анней (39—65) — римський поет, автор історичної поеми "Фарсалія".

IV. M6

Зевс — у давньогрецькій міфології — верховний бог, володар богів і людей. Місцем його перебування вважалася гора Олімп. У Римі йому відповідав Юпітер.

Феба — тут: одна з Геліад, дочок Геліоса (Сонця).

IV. M7

Троя (Іліон) — стародавнє місто на північно-західному узбережжі Малої Азії (нині — пагорб Гіссарлик), де, згідно з епосом та іншими давньогрецькими джерелами, на початку 12 ст. до н. е. відбулася Троянська війна.

Атрид — тут: син аргоського царя Атрея Агамемнон, який, здобувши Трою, помстився за ганьбу свого молодшого брата Менелая, чию дружину Єлену викрав Паріс, син троянського царя Пріама (Гомер, "Іліада").

Поліфем — велетень циклоп, пожирав людей. Був осліплений Одіссеєм та його супутниками (Гомер, "Одіссея").

Діомед — тут: цар фракійського племені бістонів, мав диких коней, що пожирали чужинців. Геракл, перемігши Діомеда, кинув його самого на поживу цим коням.

Ахелой — бог однойменної річки. Щоб одружитися з Деянірою, змагався з Гераклом і був ним переможений.

Антей — велетень, наймогутніший і найвродливіший серед гігантів. Був нездоланний, поки торкався матері Землі, але був переможений Гераклом, який відірвав його від Землі і задушив.

Какус (Как) — староітальський вогнедишний пастух-велет, що жив у ґроті Авентинського пагорба і спалював поля італьського героя Евандра. Коли

Геракл гнав повз печеру Какуса корів Геріона, велетень викрав у нього частину череди й заховав у печері. У двобої з Гераклом Какус був убитий. За перемогу над Какусом Евандр спорудив Гераклові вівтар.

Книга п'ята

V. M1

Ахеменійський — такий, що стосується землі Ахеменідів, династії стародавніх перських царів (558–330 до н. е.).

V. P3

Тиресій — віщун з міста Фіви. Згідно з давньогрецьким переказом, у семирічному віці осліп, тому що відкрив людям волю богів. Тиресієві належить важлива роль у переказах про Едипа, а також про похід сімох проти Фів. Від нього ж Одіссей довідався про долю своєї родини і про те, чи пощастить йому повернутися додому.

V. M4

"Портик дав нам мужів колись..." — Йдеться про філософську школу стоїків: саме слово "портик" (колонада, крита ґалерея) — тут означає саме портик в Афінах, де філософ Зенон з Елеї збирав своїх слухачів та учнів; у переносному значенні — взагалі стоїчна школа, вчення стоїків.

ЗМІСТ

Випробування Філософією *(Погляд перекладача).*
Андрій Содомора 5

"Останній римлянин" Северин Боецій.
Володимир Кондзьолка 19

РОЗРАДА ВІД ФІЛОСОФІЇ

Книга перша 45

Книга друга 59

Книга третя 75

Книга четверта 101

Книга п'ята 123

Примітки 138

Северин Боецій

РОЗРАДА ВІД ФІЛОСОФІЇ

Переклав з латинської *Андрій Содомора*

Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Талла Грузинська*
Дизайн обкладинки *Василя Марущинця*

Підписано до друку 12.11.01.
Формат 60×90 1/16.
Папір офсетний №1.
Гарнітура UkrainianSchoolBook.
Друк офсетний.
Зам. № 2-171 Л.

Видавництво
Соломії Павличко «Основи».
01133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

Тел./факс (380-44) 295-25-82, 295-86-36
E-mail osnovy@ukrnet.net

ЗАТ «Віпол» ДК №15.
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Боецій, Северин.

Б 75 Розрада від філософії / Пер. з лат. А. Содомора; Передм. В. Кондзьолки — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.— 146 с.

ISBN 966-500-187-6

Вперше в українському перекладі друкується уславлений твір видатного мислителя, останнього римського неоплатоніка Северина Боеція (близько 480—524) — "Розрада від Філософії". Книжка, написана ним у в'язниці в очікуванні близької страти, справила величезний багатовіковий вплив на культуру європейського Середньовіччя та Відродження і назавжди лишилася дорогоцінним духовним надбанням людства.

SUMY STATE UNIVERSITY
029352 1 5

ББК 87.3(0)

Хоч би які науки та мистецтва витворила силами своїх мужів красномовна Греція, від тебе одного Рим усе це прийняв своєю рідною мовою. Усіх їх ти зробив зрозумілими завдяки чудовим словам, прозорими — завдяки влучній мові, так що вони обрали б твої творіння, якби мали змогу порівняти свої труди з твоїми.

Флавій Кассіодор. Різне.

Поетичні, і, зокрема, метафоричні образи у Боеція аж ніяк не мають значення самі по собі. Вони — *символічні*, і до того ж напружено символічні. Символом чого саме вони є? Вони покликані ілюструвати філософію чистого розуму, який дає останню розраду в усіх життєвих скорботах.

О.Ф. Лосєв. Історія античної естетики. Підсумки тисячолітнього розвитку.

ББК 87.3(0)
Б 75

Вперше в українському перекладі друкується уславлений твір видатного мислителя, останнього римського неоплатоніка Северина Боеція (близько 480–524) – "Розрада від Філософії". Книжка, написана ним у в'язниці в очікуванні близької страти, справила величезний багатовіковий вплив на культуру європейського Середньовіччя та Відродження і назавжди лишилася дорогоцінним духовним надбанням людства.

Редактор *Михайло Москаленко*

Це видання здійснено за фінансової
та експертної підтримки
Міжнародного фонду "Відродження"
в рамках спільної програми з Центром розвитку
видавничої справи Інституту відкритого
суспільства – Будапешт.

Sponsored by the International Renaissance Foundation
in the frames of joint program with the Center for Publishing
Development of the Open Society Institute – Budapest.

Переклад здійснено за виданням:
Anicii Manlii Torquati Severini Boethii
DE CONSOLATIONE PHILOSOPHIAE
ed. by G. Weinberger
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
Vindobonae, 1935.

© Андрій Содомора. Український переклад, вступне слово, 2002.
© Володимир Кондзьолка. Передмова, 2002.
© Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002.

ISBN 966-500-187-6